

UiT Norges arktiske universitet

Institutt for arkeologi, historie, religionsvitenskap og teologi.

Nøytralitetsvakt i Øst-Finnmark, 1939-40.

Bakgrunn, oppbygging og gjennomføring.

Ailo Aleksander Mikkelsen

HIS-3900 Masteroppgave i Historie. Oktober 2021.

Forord:

Interessen for historie har vært med meg. Å studere historie var noe jeg hadde håpet på siden ungdommen og endelig fikk oppfylt drømmen da jeg kom meg inn på UIT i Tromsø i tyveårsalderen. Temaet for oppgaven var i første omgang et vanskelig valg ettersom min interesse for historie har vært altomfattende, og dermed ikke en lett avgjørelse å ta. Valget falt på norsk historie om andre verdenskrig med fokus på nøytralitetsvakten under Vinterkrigen 1939-40. Det har vært lite skrevet om dette temaet og tenkte dermed at dette var en ypperlig sak for meg å skrive om.

Jeg ønsker å takke Fredrik Fagertun som har vært min veileder under arbeidet og skrivingen av denne masteroppgaven. Han har kommet med gode råd og tilbakemeldinger, og har ikke vært redd for å gi meg kritikk når jeg har havnet på avveie, eller trengt en rettledning, under arbeidet. Jeg vil i denne anledningen i tillegg takke familie, venner og bekjente som har støttet meg gjennom denne toårsperioden med masterstudie i historie.

I denne toårsperioden med masterstudiet har mine tanker stadig vært preget av masteroppgaven og selv i min fritid har jeg merket at det har preget mitt tankegods. Jeg er derfor både stolt og glad av å kunne presentere arbeidet mitt, men samtidig også lettet av å bli ferdig. Skrivingen av denne masteroppgaven er noe av det mest krevende jeg har deltatt på i min studietid i Tromsø, og har definitivt vært med på å utfordre meg på måter jeg tidligere ikke kunne tenke meg.

Til sist vil jeg bare si at jeg håper dere som leser denne masteroppgaven finner den interessant og håper at den kan være med på å skape videre interesse for historie. God lesning.

Innhold

1	Kapittel: Introduksjon.	1
1.1	Hovedmål for oppgaven:	1
1.2	Tema for oppgaven:	2
1.3	Problemstilling:	3
1.4	Ramme for oppgave:	3
1.5	Historiografi:	4
1.6	Kilder og metode:	8
2	Kapittel: Lovlig nøytral.	9
2.1	Nøytralitetspolitikken – hjørnesteinen i Norges nøytralitet	10
2.2	Nøytralitetsbegrepet av 1934:.....	11
2.3	Folkeforbundet og Artikkel 16:	12
2.4	Nøytralitetsvern i et internasjonalt perspektiv:.....	14
2.5	Konklusjon:	15
3	Kapittel: En ny nøytralitetsvernordning for Nord-Norge, 1935-36.	16
3.1	Kapittel: Den politiske situasjonen, 1935-1936.	16
3.2	Regjeringens tiltak for forsvaret i nord, 1936:	19
3.3	Militære trusselvurderinger for Nord-Norge, 1936:	21
3.4	Det sovjetisk trusselbildet på 1930-tallet.....	24
3.5	Hva slags trussel oppfatning hadde Norge om Sovjetunionen?	25
3.6	Nasjonal vurdering: Gjenreisning av sjøforsvaret, av 1936.	26
3.7	Konklusjon:	27
4	Kapittel: Nøytralitetsvernplanlegging, 1936-37.....	28
4.1	6. Divisjon Distriktskommando:.....	29
4.2	Planlegging av nøytralitetsvernet i Finnmark, 1936.....	30
4.3	Utgangspunktet for den lokale detaljplanleggingen:	32
4.4	Konklusjon:	33

5	Kapittel: En trussel mot Norge under Vinterkrigen?	34
5.1	Norges politiske dilemma:	38
5.2	Frykt begrunnet i fakta?.....	39
5.3	Konklusjon:	41
6	Kapittel: Nøytralitetsvakt i Øst-Finnmark, desember 1939.	42
6.1	Flyktningstrømmen til Sør-Varanger:	43
6.2	Nøytralitetsvakten i Øst-Finnmark 1939:	45
6.3	Etterretningstjenesten i Øst-Finnmark:.....	50
6.4	Oberstløytnant Os' plan, den brente jords taktikk?	52
6.5	Grensehyttene - Brudd på nøytralitet?.....	56
6.6	En finsk avdeling krysser grensen.	59
6.7	Konklusjon:	60
7	Kapittel: Nøytralitetsvakt i Øst-Finnmark, januar-februar 1940.	61
7.1	Altabataljonen, overgang fra desember 1939 til januar 1940:.....	61
7.2	Mobilisering, dimittering og avløsninger i januar 1940:	63
7.3	Spørsmålet om nøytralitet og ulovlige overflygninger i norsk luftrom:.....	64
7.4	Norges protest på grensekrenkelse av norsk luftrom:	67
7.5	Norges brudd på nøytralitetsinstruksen av 1938:	70
7.6	Konklusjon:	73
8	Kapittel: Nøytralitetsvakt, krigstjeneste og grensevakt.....	74
8.1	Vinterkrigens avslutning og etterdønninger, mars-april.....	74
8.2	Nøytralitetsvakten mellom Vinterkrigen og overfallet:.....	78
8.3	Fra passiv nøytralitetsvakt til aktiv krigstjeneste, april-mai:.....	80
8.4	Etterretningslekkasjer og rykter om forræderi i Kirkenes:	84
8.5	Full forvirring før kapitulasjonen:	87
8.6	Fra krigstjeneste til grensevakt i Øst-Finnmark, juni-juli:	90
8.7	Konklusjon:	93

9	Kapittel: Avslutning.....	94
9.1	Oppsummering:	95
9.2	Avsluttende konklusjon.	99
9.2.1	Hvorfor begynte de norske myndigheten å utbygge nøytralitetsvakten i Nord-Norge i perioden 1936-40?.....	100
9.2.2	Hvorfor var det nødvendig å ha et nøytralitetsvern i Øst-Finnmark?	100
9.2.3	Hvordan fungerte nøytralitetsvakten under Vinterkrigen?.....	101
9.3	Nøytralitetsvakt på grensen i Øst-Finnmark: Et tema for videre forskning?	101
	Referanseliste:	104

1 Kapittel: Introduksjon.

1.1 Hovedmål for oppgaven:

For Norge hadde mellomkrigstiden vært en periode med opp- og nedturer på både det politiske og økonomiske planet. Det hadde stort sett vært fred i Europa siden slutten av første verdenskrig og Norge hadde ikke opplevd noen form for konflikt siden da. På slutten av 1930-tallet oppstod det en politisk utvikling som gav forutsetning for krig og konflikt i nærmeste framtid. Med utbruddet av andre verdenskrig etterfulgt av Sovjetunionens angrep på Finland, var Norges nasjonale sikkerhet truet.

Nøytralitetsvernet hadde allerede vært delvis mobilisert før Vinterkrigen, men de harde kampene mellom finske og sovjetiske i Petsamo og finsk Lappland gjorde det nødvendig å styrke antall tropper i Øst-Finnmark for å håndheve norsk suverenitet i grenselandet. 6. divisjonen organiserte mobilisering av flere avdelinger til nøytralitetsvaktjeneste langs den norsk-finske grensen som stod oppstilt fra november 1939 til mars 1940.

Vinterkrigens utbrudd var ikke bare et lokalt anliggende på grenselandet i Øst-Finnmark ettersom at det fikk konsekvenser ved at Vestmaktene, Aksemaktene og Sovjetunionen fulgte nøye med på hva Norge foretok seg. Hver av stormaktene hadde interesser av å blande seg inn i norske anliggende for å sikre egne strategiske interesser, eller ønsket at landet skulle forbli nøytral i stridighetene. Den norske regjeringen fryktet spesielt at Sovjetunionen skulle ha ambisjoner for ekspansjon inn i Finnmark på Norges bekostning etter at Finland hadde blitt nedkjempet. Dette var med på å skape press på politikerne som måtte stadig revurdere Norges stilling til den østlige stormakten.

Mitt mål for denne oppgaven er å ta for meg den norske nøytralitetsvakten i Øst-Finnmark under vinterkrigen 1939-40 og sette det i kontekst med den politiske situasjonen som Norge befant seg i på tidspunktet. Jeg skal undersøke og ta for meg hvorfor nøytralitetsvakten ble startet gjenoppbygd i 1936 og hvorfor det var nødvendig med et nøytralitetsvern i Øst-Finnmark da Vinterkrigen brøt ut i 1939. I tillegg redegjøre for hvordan nøytralitetsvakten fungerte under vinterkrigens varighet.

1.2 Tema for oppgaven:

Mitt valg av tema til masteroppgave i historie var i planleggingsfasen basert på Vinterkrigen. På dette tidspunktet gikk jeg på en bommert ved at jeg ikke klarte å finne et emne å fokusere på, men med hjelpfulle råd fra veileder bestemte jeg meg for å skrive om nøytralitetsvakten under vinterkrigen istedenfor.

Denne masteroppgavens hovedfokus vil være sentrert på nøytralitetsvakten i Øst-Finnmark, men jeg vil i tillegg ta for meg hendelser før, under og etter vinterkrigen. Dette for å gi et bedre innsyn og være med på å skape en bredere kontekst til hendelsene som fant sted i denne tidsperioden. Hendelser jeg referer til her vil være gjenoppbygningen av forsvaret i Nord-Norge, mobilisering til nøytralitetsvaktjeneste i november 1939 og selve grensevakten som fant sted vinteren 1940.

Grunnen til at jeg valgte å skrive om nøytralitetsvakten er at jeg har interesse for den andre verdenskrig og om nordnorsk lokal historie. I min studietid i Tromsø har jeg blitt introdusert til flere emner som omhandler norsk sikkerhetspolitikk der andre verdenskrigshistorie ofte er et tema som blir tatt i bruk som tema. I tillegg har jeg lært mye om norsk-russiske relasjoner på 1900-tallet der det skjeve styrkeforholdet mellom de to landene ofte brukes som argument for hvorfor Norge valgte å føre en streng nøytralitetspolitikk. Dette har gitt meg inspirasjon til å skrive om et tema jeg føler at jeg behersker.

Norges sikkerhetspolitiske ståsted på starten av andre verdenskrig ble påvirket av flere internasjonale hendelser på slutten av 1930-tallet som svekket den kollektive sikkerheten som Folkeforbundet hadde representert i mellomkrigstiden. Ved å stille seg fullstendig nøytral håpet Arbeiderpartiregjeringen at Norge skulle forbli urørt av krigen, men stormaktenes strategiske interesser gjorde at Norge ble berørt av krigen enten ville det eller ei.

Nøytralitetsvakten ble et viktig redskap for å håndheve norsk suverenitet under vinterkrigen, men av realpolitiske hensyn trådte man varsomt frem for å ikke provosere krigsmaktene unødvendig. I tillegg oppsto det hendelser og situasjoner som nøytralitetsvakten og myndighetene måtte ta stilling til, som kunne få langtrekkende konsekvenser dersom det ble håndtert på en feil måte. For å finne ut av dette skal jeg derfor undersøke tilgjengelig litteratur og leite i arkivene for å finne ut hva nøytralitetsvakten i Øst-Finnmark foretok seg under vinterkrigen.

1.3 Problemstilling:

Problemstillingen som jeg har utarbeidet for denne masteroppgaven skal ta for seg den norske nøytralitetsvakten under vinterkrigen 1939-40. Spørsmålene som jeg vil finne svar på er:

«Hvorfor begynte de norske myndigheten å utbygge nøytralitetsvakten i Nord-Norge i perioden 1936-40? Hvorfor var det nødvendig å ha et nøytralitetsvern i Øst-Finnmark? Hvordan fungerte det under Vinterkrigen?»

Dette vil være de overordnede spørsmålene som jeg stiller til denne oppgaven. Under det første spørsmålet skal jeg begrunne hvorfor de norske myndighetene begynte å utbygge forsvaret i Øst-Finnmark. For å gjøre dette skal jeg først definere nøytralitetsbegrepet utfra hvordan den ble oppfattet i sin samtid, hvordan internasjonale hendelser spilte inn i dette og hva som ble foretatt for å styrke nøytralitetsvernet.

Under problemstillingens andre spørsmål skal jeg finne frem til hvorfor det var nødvendig å ha et nøytralitetsvern i Øst-Finnmark. Her skal jeg redegjøre for hvorfor Øst-Finnmark ble et viktig tema under vinterkrigen i 1939-40 og hvorfor det ble viktig å ha en sterk nøytralitetsvakt ved den norsk-finske grensen i Sør-Varanger. I problemstillingens tredje og siste spørsmål skal jeg prøve å besvare hvordan nøytralitetsvakten i Øst-Finnmark fungerte under Vinterkrigen. Her skal jeg for det meste fokusere på Norges forhold til Sovjetunionen, og hva slags hendelser som utspilte seg fra november 1939 til mars 1940. Her skal jeg ikke bedømme om hvor bra eller dårlig nøytralitetsvakten var, men ta sikte på å vise hvordan nøytralitetsvakten i Øst-Finnmark faktisk fungerte.

For å finne svar på problemstillingen har jeg brukt litteratur og arkivmateriale som omhandler masteroppgavens tema. Dette vil gi meg et godt grunnlag for å kunne dokumentere nøytralitetsvaktens oppsetning og utvikling før, under og etter Vinterkrigen.

1.4 Ramme for oppgave:

Den teoretiske rammen som jeg har valgt for denne masteroppgaven skal først og fremst omhandle om nøytralitetsvaktens virke under Vinterkrigen. Det vil si hvordan den ble satt opp, organisert og hvordan den virket. I tillegg skal jeg ta innover hva de politiske og diplomatiske aspektene rundt nøytralitetsvakten i Øst-Finnmark. I oppgaven vil jeg gå inn på hvordan den norsk-russiske relasjonen påvirket hvordan nøytralitetsvakten ble utført, med hensyn til andre politiske relasjoner som også påvirket dette.

Jeg har valgt å skrive denne oppgaven fra et overordnet perspektiv der jeg tar for meg hvorfor nøytralitetsvakten i Nord-Norge, inklusivt Øst-Finnmark, ble et tema som de norske myndighetene måtte ta innover seg da den internasjonale arenaen ble et politisk brennpunkt. Her tar jeg for meg de politiske aspektene der man fikk øynene opp for at forsvaret i Nord-Norge hadde store mangler, i tillegg til at de militærstrategiske begrunnelsene som måtte til for å vedta dette.

Angående de norsk-russisk relasjonene og foretakene som ble innført under Vinterkrigen tar jeg sikte på å ta at de norske myndigheten gjorde alt de kunne for at Norge ikke skulle bli innblandet i den finsk-sovjetiske krigen. Inkludert i dette, skal jeg ta for hendelsesforløp om hva nøytralitetsvakten foretok seg i denne perioden og hva slags situasjoner som oppstod fant sted. Jeg skal i tillegg kort gå innom de diplomatiske konsekvensene Vinterkrigen fikk for Norges relasjoner med Sovjetunionen med sikte på å begrunne hvorfor en sikringsvakt ble opprettholdt i Øst-Finnmark etter overfallet 9. april.

1.5 Historiografi:

Mye av litteraturen som jeg har gått igjennom har ofte bare et kapittel dedikert til Vinterkrigen og ofte med fokus på de overordnede politiske hendelsene og krigføringen mellom Finland og Sovjetunionen.¹ Noen av bøkene klarer å gi en bedre framstilling enn andre. Derfor har jeg valgt å utvide utvalget av kilder med å undersøke arkivdokumenter på statsarkivet på UIT i Tromsø. Letingen i arkivene har gitt meg innsyn i dokumenter og rapporter angående nøytralitetsvakten og hendelsene i Øst-Finnmark under Vinterkrigen. Dette har gitt meg et innblikk inn i hendelsene i en tidsperiode i Nord-Norge som det har vært lite fokus på og har vært lite skrevet om tidligere.

Vinterkrigen har vært beskrevet av både finske og svenske historikere som har gitt den stor vekt, men norske historikere har vist relativt lite interesse for temaet. I Finland har Vinterkrigen blitt sett på som en stor urett utført av Sovjetunionen mot den finske stat. Det var blant annet grunnen til at Finland senere ble trukket med i andre verdenskrig på tysk side i det som finlenderne kalte for «fortsettelseskrigen», der tapet i Vinterkrigen skulle hevnes. Vinterkrigen har imidlertid blitt framstilt i populærkultur og helteskildringer, hvor norske og

¹ Del-kapittel 1.5 Historiografi er delvis basert på historiografi delen på side fire i min innleverte prosjektskisse i emne His-3001: Forskningsdesign med metode, høst 2019.

internasjonale frivillige deltok på finsk side i krigen for å kjempe mot kommunismens inntog i Europa.

En tendens som har vært framtrødende i framstillingen av Vinterkrigen var at Folkeforbundet sviktet fullstendig og mange forfattere tar muligheten til å gi et kritisk stikk til organisasjonen som ble sett på som tannløs og maktesløs overfor stormaktsspillet mellom de europeiske stormaktene. Et problem som har oppstått når jeg har undersøkt kilder er at det er svært få bøker som har mer enn et kapittel som har noe å gjøre om Vinterkrigen og blir ofte bare nevnt som en fotnote i opptakten til andre verdenskrig.

Norsk historieskriving om andre verdenskrig har fokusert lite på de hendelser som fant sted i Nord-Norge. Det har for det meste vært skrevet om kampene lenger sør i landet etter overfallet 9. april, Milorg og undergrunnsbevegelsens bedrifter under okkupasjonen og krigen sine siste dager i sammenheng med frigjøringen i 1945. Oppmerksomheten på Vinterkrigen har for det meste vært et tema for Norges sikkerhetspolitiske interesser og fokus på å bevare nøytraliteten under press fra Vestmakten og Tyskland. Sovjetunionens rolle i denne perioden har hatt fokus på sikkerhetsmessige hensynene i sammenheng med nordområdenes strategiske plassering under den kalde krigen. De faktiske hendelsene som fant sted på norsk territorium under nøytralitetsvakten i Øst-Finnmark, er et tema som få forfattere virkelig har tatt tak i. Et forskningsområde angående norsk nøytralitet- og sikkerhetspolitikk som har angått nordområdene er «Den finske fare» i mellomkrigstiden hvorav forfattere Niemi og Eriksen har omtalt perioden da Finland utgjorde en potensiell trussel mot Nord-Norge.

Professor Sven Holtmark ved Institutt for Forsvarsstudier er en militærhistoriker og forfatter som har skrevet mange verk som omhandler de sikkerhets- og utenrikspolitiske relasjonene mellom Norge og Russland. Litteraturen som han har skrevet i form av bøker og artikler tar for seg andre verdenskrigshistorie og temaer rundt sikkerhetspolitiske spørsmål angående nordområdene. Inkludert i dette arbeidet har han skrevet om den norske regjeringens nøytralitetspolitikk og hva slags følger det fikk da det brøyt ut krig og konflikt i nabolandene, og resten av verden i 1939. I sin hovedoppgave tok Holtmark for seg de usikre forholdene rundt Norge og Sovjetunionen både før og etter at Tyskland gjorde overfall på Norge i april

1940.² I hovedoppgaven nevner han de norske myndighetenes langvarige frykt for at Russland, senere Sovjetunionen, hadde en trang til å ekspandere inn i Finnmark på bekostning av Norge som en «russofobien» som varte ut andre verdenskrige, og inn i den kalde krigen. Holtsmark verk om andre verdenskrig har inneholdt mye informasjon relevant for denne masteroppgaven ettersom at de har vært med på å gi meg et godt utgangspunkt til oppgavens kildegrunnlag.

Bokverket «Russland kommer nærmere (2014)»³, redigert av Jens Petter Nielsen drøfter Norges forhold til Russland mellom 1814 og 1917. Denne boken omhandler ikke direkte tidsperioden jeg skriver om i denne oppgaven, men tar for seg mange av gjeldende traktater, avtaler og avtaler før russiske revolusjonen av 1917. Boken til Petia Mankova tar for seg norsk-russiske relasjoner i perioden 1917-2014.⁴ Her tas det et overordnet blikk på Norge og Russlands skiftende diplomatiske forhold i både fred og krisetider, samt relasjonene mellom de to landenes befolkning.

Forfatter Egil Danielsen skrev i 1964 boken «*Norge-Sovjetunionen: Norges utenrikspolitikk overfor Sovjetunionen 1917-1940*» hvor han tar for seg norsk-sovjetiske relasjoner.⁵ De tre siste kapitlene i boken hans er relevant for meg ettersom at de omhandler mellomkrigstiden fram til den norske kapitulasjonen i juni 1940.

Forfatter Nils Ørvik medvirket til etterkrigstidens historieskriving om andre verdenskrigshistorien som omhandlet Norges nøytralitets- og utenrikspolitikk i mellomkrigstiden. Bøkene han skrev i sitt virke var «Sikkerhetspolitikken 1920-1939: fra

² Sven G. Holtsmark, "Between "Russophobia" and "Bridge-Building": The Norwegian Government and the Soviet Union 1940-1945," (Institutt for forsvarsstudier, 1988).

³ Jens Petter Nielsen, Petia Mankova, og Russland Det Asymmetriske naboskap: Norge og, *Russland Kommer Nærmere : Norge Og Russland 1814-1917*, vol. b. 1], Norge Og Russland 1814-2014 (Oslo: Pax, 2014).

⁴ Sven G. Holtsmark, Petia Mankova, og Russland Det Asymmetriske naboskap: Norge og, *Naboer I Frykt Og Forventning : Norge Og Russland 1917-2014*, vol. b. 2], Naboer I Frykt Og Forventning (Oslo: Pax, 2015).

⁵ Egil Danielsen, *Norge - Sovjetunionen : Norges Utenrikspolitikk Overfor Sovjetunionen 1917-1940* (Oslo: Universitetsforlaget, 1964).

forhistorien til 1940: 1: solidaritet eller nøytralitet (1960)»⁶, «Norge i brennpunktet: fra forhistorien til 9. april 1940: Bind 1: Handelskrigen 1939-40 (1953)»⁷ og «Norsk sikkerhetspolitikk 1920-1939 (1962)».⁸

I sin bibliografi om C. J. Hambro «Fra krig til krig, en biografi om C. J. Hambro (2015)»⁹ tar Iselin Theien utgangspunkt i stortingsmeldinger, avis, telegram, pressemeldinger, tidsskrifter, i statlig og internasjonale arkiv. Theien framstiller Hambro som en forkjemper for handling gjennom Folkeforbundet samtidig som han skulle bevare norske interesser som Høyrepolitiker og Norges stortingspresident i starten av andre verdenskrig. «C. J. Hambro: liv og drøm (1984)»¹⁰ ble skrevet av Johan Hambro, C. J. Hambros fjerde sønn, som tar for seg mange av de samme punktene som Theien senere kom til å påpeke i sin bok, men har mer et fokus på Hambro som en aktør i historiske hendelser, enn personen selv.

Forfatter Trygve Andersen har skrevet om Varangerbataljonen s historie i sin bok «Varanger bataljons historie 1898-1995 (1997)»¹¹ som omfatter bataljonens virke fra dens opprettelse i 1898 til dens nedleggelse i 1995. Andersen skriver omfattende om Varangerbataljonen s historie under andre verdenskrig hvorav den bataljonens tid som nøytralitetsvakt før og etter Vinterkrigen blir tillagt mye oppmerksomhet. Dette innebærer intervju med personer av forfatter, sitat og utdrag fra dokumenter som beskriver Varangerbataljonen, og andre avdelingers, oppdrag som nøytralitetsvakt.

Til sist vil jeg nevne Bendik Os som skrev biografien om bestefaren Edvard Os «Målsak, strid og kultur. En biografi om nordfjordingen Edvard Os (2016)»¹² som i sin levetid var forfatter, politiker og yrkesoffiser i forsvaret. Det som er spesielt relevant for denne oppgaven er at

⁶ Nils Ørvik og avdeling Forsvarets krigshistoriske, *Sikkerhetspolitikken 1920-1939 : Fra Forhistorien Til 9. April 1940 : 1 : Solidaritet Eller Nøytralitet*, vol. 1 (Oslo: Tanum, 1960).

⁷ Nils Ørvik, *Norge I Brennpunktet : Fra Forhistorien Til 9. April 1940 : Bind 1 : Handelskrigen 1939-40*, vol. Bind 1 (Oslo: Grundt Tanum, 1953).

⁸Nils Ørvik, *Norsk Sikkerhetspolitikk 1920-1939* (Oslo: Universitetsforlaget, 1962).

⁹ Iselin Theien, *Fra Krig Til Krig : En Biografi Om C.J. Hambro* (Oslo: Spartacus, 2015).

¹⁰ Johan Hambro, *C.J. Hambro : Liv Og Drøm* (Oslo: Aschehoug, 1984).

¹¹ Trygve Andersen og bataljon Norge Hæren Varanger, *Varanger Bataljons Historie 1898-1995* (Porsangmoen: Finnmark regiment, 1997).

¹² Bendik Os, *Målsak, Strid Og Kultur : En Biografi Om Nordfjordingen Edvard Os* (Oslo: Kolofon, 2016).

biografien om Edvard Os tar for seg tiden da Os var oberstløytnant og sjef for Varangerbataljonen (1934-1940) og Forsvarssjef i Øst-Finnmark da Vinterkrigen begynte i slutten av november 1939. Biografien går grundig gjennom oberstløytnant Os sitt virke under gjenoppreisningen av forsvaret på 1930-tallet og hans virke under Vinterkrigen.

1.6 Kilder og metode:

For å gjøre mitt valgte tema til en oppgaven begynte jeg med å undersøke hva slags kildegrunnlag som fantes om denne perioden. Dette gjaldt undersøkning av litteratur og artikler som omhandler nøytralitetsvakten og Vinterkrigen, samt gjennomgå Norges forsvarshistorie på 1930- og tidlig 1940-tallet.

Ganske tidlig oppdaget jeg at det var lite litteratur som omhandlet tema til masteroppgaven og jeg ble nødt til å undersøke flere kilder for å oppnå en sammenhengende historisk framstilling. Dette innebar bøker og tidsskrifter som omtalte Vinterkrigen, hvordan Norge forholdt seg politisk til Sovjetunionen og hva slags forhold som lå til bakgrunnen for nøytralitets vaktene 1939-40. Kilder som omtalte norsk-russiske relasjoner var spesielt brukbare for å få en forståelse av det endrende trusselbildet før, under og etter Vinterkrigen. Det gav et perspektiv for hva slags utsagn, hendelser og andre begivenheter som lå til grunne for beslutningene som ble gjort i sin samtid.

Bibliografier om datidens ledende politikere var nyttig å undersøke fordi det gav et innblikk i de politiske beslutningsprosessene og hva slags storpolitiske forhold som Arbeiderpartiregjeringen under statsminister Nygaardsvold måtte forholde seg til. Blant disse sentrale figurer i den norske politikken var stortingspresident Carl Joachim Hambro, utenriksminister Halfdan Koht og statsminister Johan Nygaardsvold. Gjennomgangen av disse personenes biografier gav meg tilgang til et bredere perspektiv fra ulike syn og politiske standpunkt om hendelsen som utspilte seg i deres samtid.

Undersøkning av litteratur, artikler og annen kildemateriale i denne masteroppgaven har vært noe som har tatt opp ganske mye tid. Det har vært vanskelig å ikke bare finne nok kilder, men også kilder som er omfattende i den grad at jeg kunne skrive sammenhengende avsnitt. Det er få bøker om andre verdenskrigshistorie som har hatt nøytralitetsvakten eller Vinterkrigen som tema, ofte bare nevnt i noen få avsnitt, eller hatt noen sider dedikert til dette. På statsarkivet ved UIT i Tromsø har jeg hatt tilgang til en stor samling av primærkilder angående nøytralitetsvakten og Vinterkrigen, men har vært vanskelig å undersøke ettersom at jeg har

systematisk måtte leitet meg gjennom arkivmaterialet som har vært usortert i boksene de har vært lagret og ikke alltid satt i riktig datert rekkefølge. I tillegg har arkivkildene angående tiden april-juni 1940 har vært ganske informasjonsfattig, og dermed vanskeligjort bruken av samtidsdokumenter om nøytralitetsvaktens anliggende i tiden mellom Vinterkrigens avslutning og hendelsene etter overfallet 9. april. Likevel så har Statsarkivet ved UIT gitt meg tilgang til en detaljert gjennomgang av forsvarets aktivitet, organisering og planlegging. Dette har innebåret skriftlige rapporter og beretninger, korrespondanse og trusselvurderinger utført av 6. divisjonsstaben og forsvarssjefen i Øst-Finnmark.

De to arkivene jeg valgte å bruke mest i denne masteroppgaven var arkivet til 6. divisjonen, *6. divisjon/distriktskommando Nord-Norge, staben*¹³, og Varangerbataljonen *Varanger Bataljon 1918-1940*.¹⁴ Disse to arkivene har hatt omfattende og konkrete detaljer angående de nordnorske avdelingene nøytralitetsplanlegging, mobilisering, sikkerhetstiltak, trusselvurderinger og viktige hendelser. Det var nødvendig med en nærlesing innholdet for å kunne utføre en kvalitativ undersøkelse av det tilgjengelig materialet. Dette på grunn av at jeg ble nødt til å filtrere bort veldig mye kildematerialet som ikke var relevant, eller brukes til å bekrefte hendelser som ble beskrevet i annen kildematerialet.

Tilgang til kildemateriale på andre språk enn norsk og engelsk er noe som jeg måtte klare meg uten ettersom at jeg kan verken finsk eller russisk. Dette har begrenset meg fra å ta i bruk et videre perspektiv av kildemateriale som jeg ikke har hatt tilgang til på grunn av manglende språkkunnskap. Det fins omfattende litteratur angående Vinterkrigen fra finske side som kunne ha hjulpet meg til å få et bredere omfang om hendelsene, men ville kanskje havnet utenfor problemstillingens rekkevidde.

2 Kapittel: Lovlig nøytral.

I dette kapittelet skal jeg ta for meg hvordan nøytralitet ble definert i sin samtid og hvordan det hadde innvirkningen på Norges nøytralitetspolitikk. Det jeg skal gjøre er å definere hva en

¹³ Statsarkivet i Tromsø. *6. divisjon/distriktskommando Nord-Norge, staben*. Arkivskaper: 6.divisjon, arkivskap nr. S-0178, arkiv signatur S-0029, tidsrom 1897-1944.

¹⁴ Statsarkivet i Tromsø: *Varanger Bataljon 1918-1940*. Arkivskaper: Varanger bataljon, tidsrom 1918-1940.

nøytralitetsvakt er, hva slags plikter som den er underlagt for å kunne bli godkjent som en lovlig nøytralitetsvakt av internasjonale traktater og reguleringer. Her skal jeg innom Norges internasjonale forpliktelser som medlemsland i Folkeforbundet, og hvordan dette påvirket de norske myndighetenes ønske om en alliansefri politikk. Til sist hvorfor det var ytterst viktig for Norge å ha et forsvar som var godkjent av internasjonale nøytralitetsforskriftene for å kunne oppstå som lovlig nøytralt land.

2.1 Nøytralitetspolitikken – hjørnesteinen i Norges nøytralitet

Etter unionsoppløsningen med Sverige i 1905 førte Norge en streng nøytralitetspolitikk for å unngå å bli dratt inn i kriger som landet verken hadde vilje eller kapasitet til å delta i.

Nøytraliteten var bygd opp på avtaler, konvensjoner og internasjonale forpliktelser som sørget for at Norge kunne holde seg utenfor konflikter som ikke angikk landet selv. Den norske nøytralitetspolitikken var en hjørnestein i den norske utenriks- og sikkerhetspolitikk der myndighetene aktivt prøvde å holde Norge utenfor blokkdannelsene ved å kjøre en alliansefri nøytralitetspolitikk. Nøytralitetspolitikken ble delvis brutt gjennom medlemskap i Folkeforbundet som ble opprettholdt helt fram til den tyske invasjon av Norge 9. april 1940.

Det var nødvendig for Norge å ha et nøytralitetsvern som kunne avverge nøytralitetskrenkelser og forsvare landets territorium mot fremmedmakter. I Hobson & Kristiansen (2001) gis det en formulering om hvorfor det var nødvendig for Norge å kunne stå frem som et nøytralt og upartisk land i 1939-40:

«Den stat som kontrollerer et strategisk viktig område, må forvente at de krigførende land som har interesse av det, vil prøve ut om det er under militær kontroll. Derfor måtte den nøytrale straks demonstrere sine intensjoner og sin kapasitet, for så å gradvis trappe ned beredskapen når et operativt og holdningsmessig mønster var etablert.»¹⁵

Arbeiderpartiregjeringen hadde i 1936 begynt å forsterke det norske forsvaret på midten av som en preventiv respons på at Europas politiske landskap gradvis ble mer og mer ustabil. Til tross for at man hadde startet gjenoppbygningen av det norske forsvaret så var den militære kapasiteten i 1939 enda ikke på det tilfredsstillende nivået som man hadde hatt i 1914.¹⁶ Det norske forsvaret var underbemannet som følge av manglende bevilgninger fra

¹⁵ Rolf Hobson og forsvarsstudier Institutt for, *Total Krig, Nøytralitet Og Politisk Splittelse 1905-1940*, vol. B. 3 (Bergen: Eide, 2001). s. 253.

¹⁶ Ibid. s. 253.

myndighetene, hvorav det var mangel på mannskap, våpen og utstyr. I tillegg var samtlige befestninger forsømt ved at våpeninstallasjonene var gamle og utdaterte, eller at planlagte installasjoner ikke enda hadde blitt påbegynt.

De politiske urolighetene skapte igjen det som kunne ligne allianseblokker der seierherrene fra første verdenskrig Storbritannia og Frankrike utgjorde Vestmaktene, den fascistiske blokken Aksemaktene bestående av Italia og Nazi-Tyskland. I tillegg utgjorde Sovjetunionen en potensiell trusselen ettersom landet hadde gjenvunnet mye av sin militære og økonomiske styrke. På sidelinjen sto småstatene som i denne konteksten var små i den forstand at de europeiske stormaktene var dem overlegne militært, økonomisk, teknologisk og/eller industrielt sett.

2.2 Nøytralitetsbegrepet av 1934:

Hva er nøytralitet? Nøytralitet blir ofte brukt som et begrep uten at en går inn i dybden om hva begrepet faktisk dreier seg om. I Nils Ørviks bok (1960) har han et sitat fra dr. Frede Castberg hvor Castberg utdyper og formulerer nøytralitetsbegrepet ut ifra sin egen samtid i mellomkrigstiden.

«Nøytraliteten er en rettslig status, som innebærer bestemte rettigheter og forpliktelser i forholdet mellom en krigførende stat og en stat som ønsker å stå utenfor krigen. Nøytralitetsideen stiller de krigførende parter likt og forutsetter for så vidt upartiskhet hos den nøytrale stat. Dennes rettigheter og plikter som nøytral er de samme overfor alle parter i krigen, uansett hvem som har skyld i at krigen er utbrudd.»¹⁷

I dette sitatet formuleres nøytraliteten slik at et land som ønsker å stå utenfor krigførende makters krigshandlinger har rettigheter som nøytral stat, men at dette også kommer plikter som må opprettholdes for å forbli nøytral i stridigheter. Dette innebærer at begge parter skal behandles likt og upartisk, uansett hvem av partene som har skyld i krigens utbrudd. Med en slik definisjon får man en ide om hva nøytralitetsbegrepet virkelig dreier seg om.

Ifølge Nils Ørvik setter Castberg to ulike prinsipper for nøytralitet opp mot hverandre.¹⁸ Det første prinsippet er motivet om profitt og materiell vinning, hvorav den nøytrale staten har et ønske om å fremme egne interesser ved drive handel, utvikling, næring eller annet, uten

¹⁷ Ørvik og Forsvarets krigshistoriske, *Sikkerhetspolitikken 1920-1939 : Fra Forhistorien Til 9. April 1940 : 1 : Solidaritet Eller Nøytralitet*, 1. s. 211.

¹⁸ Ibid. s. 211-212.

innblanding fra de krigførende parter. Det andre prinsippet er idealet om nøytralitet, altså det ideelle formålet der de nøytrale statene plikter seg til å aktivt forhindre at krigføringen sprer seg til eget territorium som ved en nøytralitetserklæring er regnet som fredet område.¹⁹ Et nøytralitetsvern er dermed et middel som en nøytral stat kan bruke for å sikre at dens nøytralitet blir opprettholdt og respektert med våpenmakt.

2.3 Folkeforbundet og Artikkel 16:

Den internasjonale organisasjonen Folkeforbundet ble opprettet etter den første verdenskrig for å skape et internasjonalt forum hvor land kunne løse mulige tvistesaker seg imellom uten å trenge å bruke krig som siste løsning. For å sikre den indre freden blant medlemslandene ble Folkeforbundets Artikkel 16 utformet slikt at medlemslandene kunne på oppfordring av forbundet utføre militære eller økonomiske sanksjoner mot en stat som hadde skyld i et eventuelt krigsutbrudd i strid med Folkeforbundets regler og forpliktelser. Hvert medlemsland kunne selv bestemme om de ville delta militært, men alle var nødt til å delta i de økonomiske sanksjonene vedtatt av Folkeforbundets forsamling mot fredsbyteren.²⁰ Samtlige medlemmer måtte også ubetinget bryte enhver diplomatisk forbindelse til fredsbyteren og tillate at forbundets militære styrker skulle kunne marsjere uforhindret gjennom medlemslandenes grenser.

Artikkel 16 gjaldt i tillegg dersom et medlemsland ble angrepet av et ikke-medlem av forbundet, så skulle sanksjonene utføres på samme måte. Denne måten å fortolke og anvende Artikkel 16 førte til en risiko for at samtlige medlemsland av Folkeforbundet hypotetisk sett kunne bli dratt inn i en større krig dersom fredsbyteren skulle reagere aggressivt på forbundets kollektive sanksjoner. I praksis vil det si at alle forbundets medlemsland kunne risikere en uønsket krig med den angripende ikke-medlemsstaten dersom alle deler av Artikkel 16 ble fulgt til punkt og prikke. Det ville aktivt bryte med ønskene til de av Folkeforbundets medlemstater som ville forbli og opprettholde sin nøytralitet, men likevel ha interesse av fordelene av å bli inkludert i forbundet.²¹

¹⁹ Ibid. s. 211-212.

²⁰ Ibid. s. 212-213.

²¹ Ibid. s. 213.

Da Norge ble medlem av Folkeforbundet i 1920 godtok de norske myndighetene å forholde seg til forbundets betingelser, forpliktelser og prinsipper. Dette førte til at Norge fikk nye måter å utføre diplomati og dialog med andre medlems- og ikke-medlemsland. Det førte imidlertid også til at den norske stat var forpliktet til å aktivt delta i, og utføre, de resolusjoner som Folkeforbundet vedtok i sine forsamlinger.²² Dette var både gode og dårlige nyheter ettersom at de norske myndighetene i mellomkrigstiden var sterke tilhengere av å holde Norge nøytral utenfor allianseblokker som hadde utløst første verdenskrig. Samtidig ønsket man å dra nytte av de fordeler og den kollektive sikkerhet som Folkeforbundet representerte. Dette førte til at norske myndigheters ønske om å ivareta Norges nøytralitet kom i konflikt med deres forpliktelser til å forholde seg til Folkeforbundets vedtak, og sanksjoner.

På 1930-tallet oppsto det spørsmål om hvorvidt den kollektive sikkerheten som Folkeforbundet representerte i mellomkrigstiden var slagkraftig nok til å forhindre framtidig krig og konflikt. Medlemsstatenes forpliktelser overfor Folkeforbundet var i tekniske og juridiske termer i konflikt med Haag-konvensjonen av 1907 offisielle forståelse av nøytralitet. General Christian T. Holtfodt var klar i sin formulering i 1920 om hva han mente om Norges medlemskap i Folkeforbundet:

«Med Norges inntreden i Folkeforbundet har vi oppgitt de sterkeste skanser i vårt lands forsvar – nemlig vår rett til nøytralitet og vår selvbestemmelsesrett i spørsmål om krig og fred...»²³

Mange av de europeiske småstatene hadde som mål i å bidra til å videre utvikle den fredelige mellomstatlige omgangsformer og fredelige løsning på konflikter gjennom multilaterale institusjoner, folkeretten og voldsavgift.²⁴ Da de politiske klimaet på midten av 1930-tallet begynte å tilspisse seg mellom stormaktene, fryktet småstatene at konflikt mellom stormaktene ville dra dem inn i en ny europeiske storkrig. Flere hendelser som blant annet den italienske invasjonen av Etiopia og den britisk-tyske flåteavtalen i 1935, remilitariseringen av Rhinland i 1936, den spanske borgerkrigen i 1936-37, Sudetenkrisen og München-avtalen i 1938, kastet tvil om Folkeforbundets kollektive sikkerhet var til å stole på.

²² Tom Kristiansen, "Tysk Trussel Mot Norge? : Forsvarsledelse, Trusselvurderinger Og Militære Tiltak Før 1940," (Bergen: Fagbokforl., 2008). s. 52.

²³ Ibid. s. 52.

²⁴ Tom Kristiansen, De Europeiske Småstatene På Vei Mot Storkrigen, 1938-40, (Oslo: Institutt for forsvarsstudier, 2003). s. 20.

Akkurat denne tvilen førte til at Norge og Oslo-statene forsøkte å svekke forpliktelsene som Folkeforbundet påla medlemmene sine.

Oslo-statenes representanter møttes i Genève i juni 1936 for å avklare forholdet sitt til Folkeforbundet på grunn av forbundets respons, eller mangel på respons, under Etiopiakrisen der sanksjonssystemet ikke hadde fungert etter sin gitte hensikt og brutt sammen.²⁵ I Oslo-statenes felleserklæring av 1. juni erklærte de at de oppfattet Folkeforbundets opprinnelige betingelser for pakten ikke lenger var blitt oppfylt av medlemmene, og at de dermed ikke lenger kunne føle seg forpliktet av den så lenge pakten bare ble overholdt på en inkonsistent og ufullstendig basis.

Sudetenkrisen i høsten 1938 var av stor betydning for det politiske klimaet i Europa ettersom at utfallet kunne ha ført til en ny europeisk storkrig. Avtalen mellom vestmaktene og Tyskland om å oppdele Tsjekkoslovakia uten innspill fra landets egne myndigheter var dermed en oppvekker for småstatene da de innså at de og deres interesser ville bli ofret som forhandlingsbrikker i det kommende stormaktsspillet.²⁶ Som følge av dette prøvde Oslo-statene å samkjøre sin sikkerhetspolitikk med mål i å løsrive seg fra sanksjonsbestemmelsene i Artikkel 16 for å kunne drive en selvstendig og individuell nasjonal nøytralitetspolitikk. De hevdet sin ubetingede nøytralitet separat fra Folkeforbundet gjennom folkeretten slik den var utformet av Parisdeklarasjonen av 1856, Haagkonvensjonen fra 1907 og Londondeklarasjonen av 1909.²⁷ Forsøket på å vende tilbake til gamle internasjonale konvensjoner og avtaler fra før første verdenskrig viser hvor liten tillit småstatene hadde til Folkeforbundet. Ved å isolere seg både politisk og militær inngikk de ikke lenger med i det kollektive alliansesystemet og undergravde dermed forbundets autoritet ytterligere.

2.4 Nøytralitetsvern i et internasjonalt perspektiv:

Det politiske synet på hvordan det norske nøytralitetsvernet skulle organiseres var splittet i mellomkrigstiden. Det var debatt om i hvilken kapasitet eller form et framtidig nøytralitetsvern skulle organiseres, om det i hele tatt var nødvendig med det daværende norske militære landvern og om man heller ikke kunne erstatte det med et sivilt vaktvern

²⁵ Ibid. s. 21.

²⁶ Ibid. s. 20.

²⁷ Ibid. s. 20.

istedenfor. Spørsmålet om et sivilt vaktvern kom i forbindelse med de dystre økonomiske tidene som følge av depresjonen etter børskraket på Wallstreet i 1929.

Arbeiderpartiet foreslo for den nye forsvarsordningen av 1932 i å opprette et sivilt vaktkorps og kystvakt, som skulle sikre statens maktmonopol og hvor dens hovedoppgave skulle være nøytralitetsvakt.²⁸ Forslaget om et sivilt vaktvern var utformet med tanken på at denne formen for maktbruk var mindre krevende militært sett og kunne brukes til en markering av nøytralitet uten å virke for truende. Problemet med forslaget om et sivilt vaktvern istedenfor en tradisjonelt og mer krevende militærorganisasjon var at folkeretten, internasjonale konvensjoner og regler hadde ganske klare retningslinjer om hvordan nøytraliteten skulle opprettholdes og hvordan et nøytralitetsvern skulle utføres.²⁹

Slikt Haag-konvensjonen fastslo det så var Norge med sitt langstrakte territorium og omfattende kystlinje pålagt i å ha et militært tilstedeværelse. Hvis det skulle oppstå en mangel på væpnet motstand som respons på nøytralitetsbruddet så kunne dette bli tolket som om at de norske myndighetene godtok denne handlingen ved å indirekte stille seg til disposisjon for den krigførende parten ved å tilrettelegge for nøytralitetsbruddet.³⁰

2.5 Konklusjon:

Nøytralitetsvernets legitimitet hvilte på Folkerettens forståelse om hva slags plikter og regler et nøytralt land måtte følge, for å kunne vise til og stå frem som en folkerettslig nøytral stat. For at Norge skulle kunne framstå som en nøytral stat så var det svært nødvendig å overholde avtaler og konvensjoner som var allment anerkjent av det internasjonale samfunnet. Et brudd på disse pliktene kunne føre til at Norges status som nøytralt land kunne bli satt under tvil, eller opphøre fullstendig. Forsvarets status som Norges lovlige militærmakt gav den en lovhjemmel til å forsvare landet i grunnloven, samt en internasjonal anerkjennelse til å stå som landets rettmessige forsvarer. Haagkonvensjonen av 1907 var klar om at det var et nøytralt lands offisielle militærvesen som hadde ansvaret for å gjennomføre nøytralitetsvakt ved behov i krig og fredstid. Det vil si å handheve nøytraliteten med makt om nødvendig,

²⁸ Hobson og Institutt for, *Total Krig, Nøytralitet Og Politisk Splittelse 1905-1940*, B. 3. s. 215.

²⁹ Kristiansen, "Tysk Trussel Mot Norge? : Forsvarsledelse, Trusselvurderinger Og Militære Tiltak Før 1940." s. 50.

³⁰ Ibid. s. 51.

samt ha den myndighet og legitimitet til å utføre de plikter som de var pålagt av folkeretten til å håndheve.

Et sivilt landvern som arbeiderpartiregjeringen hadde foreslått ville ikke hatt den juridiske definisjon eller status som et nøytralitetsvern bestående av landets offisielle militære våpengrener ville hatt. I en hypotetisk konflikt hvorav en fremmed stat gikk inn for å krenke norsk nøytralitet ville ikke det sivile vaktkorpset vært en godkjent, eller legitim form for nøytralitetsvakt. Det var nettopp derfor det var viktig at det norske Forsvaret hadde kapasitet til å ha en fysisk tilstedeværelse i de områdene som fremmede makt hadde interesser i. Dersom ikke Norge hadde et militært tilstedeværelse som den var fortolket av Folkeretten så kunne disse områdene bli ansett som omstridte territorier. Uten et militære til å beskytte landets nøytralitet ville man dermed ikke oppstå som en lovlig nøytral stat dersom man prøvde å forsvare seg med andre midler enn det som var godkjent av de internasjonale nøytralitetsforeskriftene.

3 Kapittel: En ny nøytralitetsvernordning for Nord-Norge, 1935-36.

Dette kapittelet vil fungere som et introduksjon til hvorfor nøytralitetsvakten i Nord-Norge ble et viktig tema for regjeringen og forsvaret i 1936. For å gjøre dette skal jeg legge frem hvordan endringene i det politiske klimaet på midten av 1930-tallet hadde en direkte påvirkning på hvordan nøytralitetsvakten ble utformet og satt opp i 4-årsperioden 1936-40.

Her vil jeg gå innom de internasjonale hendelsene som fikk den norske

Arbeiderpartiregjeringen under statsminister Nygaardsvold til å gjennomgå og utarbeide nye trusselvurderinger for forsvaret av Nord-Norge. Disse nye trusselvurderingene var med på å sette i gang reformer for å forsterke forsvarets kapasitet og muligheter til å utføre nøytralitetsvakt tjeneste dersom det ble utstedt mobiliseringsordre for å forsvare den nordnorske landsdelen.

3.1 Kapittel: Den politiske situasjonen, 1935-1936.

De fleste myndighetene i Europa hadde siden første verdenskrigs slutt hatt troen på at en ny stor krig ville vært utenkelig. Flere hendelser på 1930-tallet førte derimot til at mange begynte

å tvile på om dette faktisk var tilfelle.³¹ Vestmaktene allianse med Italia ble stadig mer usikker ettersom at landet fra 1922 under diktatoren Benito Mussolini hadde begynt å skille lag med dem av politiske og ideologiske interesser. Tyskland og Sovjetunionen hadde i løpet av 1920- og 1930-tallet gradvis gjenoppbygget sin styrke, og var åpen i sin fiendtlige retorikk mot hverandre. USA hadde i mellomkrigstiden gått tilbake inn i sin politiske isolasjon og viste liten interesse å blande seg inn i det som ble ansett som europeisk stormaktspolitikk. I tillegg til alt dette var Folkeforbundets kollektive sikkerhetsgaranti svekket ettersom at medlemslandenes nasjonale egeninteresser ofte havnet øverst på den individuelle statens dagsorden.

I Norge og Europa generelt hadde man hatt tillit til at den internasjonale organisasjonen Folkeforbundet kunne fungere som et internasjonalt forum hvor medlemsland kunne tale sin sak og hvor forbundet kunne framstå som mekler for fredelige konfliktløsninger. Gjennom 1930-tallet ble denne tilliten gradvis erodert av mangelfull respons på hendelser som Folkeforbundet var skapt for å forhindre. Et eksempel på dette var Italias invasjon av Etiopia i 1935 som undergravde forbundets autoritet ved at et av forbundets medlemsland gikk til angrep på et annet medlem.

Artikkel 16 som var ment for å forhindre innbyrdes krig mellom medlemmer i Folkeforbundet ved å nedlegge diplomatiske og økonomiske sanksjoner mot angriperlandet var av liten konsekvens på Italia. Responsen fra forbundets medlemsland varierte kraftig ettersom at hvert medlemsland selv hadde ansvar for å bestemme i hvilken grad de var villig til å delta i Folkeforbundet økonomiske sanksjoner.³² Italia var på dette tidspunktet sterkt nok til å klare seg gjennom de sporadiske sanksjonene som rammet de ikke-vitale delene av økonomien som var nødvendig for å fortsette krigføringen mot Etiopia. I tillegg hadde Storbritannia og Frankrike sabotert Folkeforbundets mulighet til å intervensere ved å forhandle direkte med Mussolini i et forsøk på holde Italia innenfor alliansenettverket som hadde rådet under første verdenskrig.³³ Dette mislyktes de med og var dermed med på å sparke bein under

³¹ Deler av den historiske framstillingen i del kapittel 3.1 «Den Politiske situasjonen, 1935-36» er basert på Hobson (2001) *Total Krig, Nøytralitet Og Politisk Splittelse 1905-1940*, B. 3.

³² Ørvik og Forsvarets krigshistoriske, *Sikkerhetspolitikken 1920-1939 : Fra Forhistorien Til 9. April 1940 : 1 : Solidaritet Eller Nøytralitet*, 1. s. 211-212.

³³ Hobson og Institutt for, *Total Krig, Nøytralitet Og Politisk Splittelse 1905-1940*, B. 3. s. 210.

Folkeforbundets autoritet til å bevare den kollektive sikkerheten som hadde vært hele hensikten bak organisasjonens opprettelse. I tillegg sådde det tvil innenfor organisasjonen om Storbritannia og Frankrike som representanter for Folkeforbundet hadde evne eller vilje til å intervenere på organisasjonens vegne i framtidige konflikter.

Versaillesavtalen av 1918 som freden etter første verdenskrig hadde vært bygd opp på opphørte da Storbritannia og Tyskland undertegnet den Anglo-tyske flåteavtalen av 1935. Den britisk-tyske flåteavtalen av 1935 var et forsøk fra Storbritannias side på å normalisere forholdet sitt med Tyskland og unngå et nytt flåtekappløp likens den som hadde oppstått før 1914. Dette forsøket på forsoning brøt med allerede etablerte avtaler til fordel for en forsoningspolitikk som skulle bli videre kjent som «appeasement».³⁴ I tillegg, som en konsekvens av flåteavtalen gav Storbritannia i realiteten tillatelse til at Tyskland kunne dominere Østersjøen uten britenes innblanding i regionen.

Locarnotraktaten av 1925 var basert på 7 avtaler som skulle garantere freden mellom statene i Vest-Europa. Den skulle sørge for at Rhinland forble en demilitarisert sone og fastsette grensene mellom Tyskland på den ene side, og Belgia, Frankrike og Storbritannia på den andre. Garantistene for at avtalen skulle bli opprettholdt av traktatlandene var Storbritannia og Italia, som ved brudd på traktaten skulle gripe inn militært mot traktatbryteren. Dette skulle i teorien sørge for en varig fred mellom de vest-europeiske landene. Bruddet på Locarnotraktaten kom i 1936 da Hitler beordret tyske styrker til å re- militarisere Rhinland.³⁵ Dette traktatbruddet tvang de krigstrøtte vestmaktene til å inngå kompromiss for å unngå en ny krig som absolutt ikke var ønskelig for dem på dette tidspunktet. I tillegg åpnet bruddet på de tidligere traktater som hadde ført til strenge restriksjoner på Tysklands militære kapasitet åpnet uheldigvis opp mulighetene for en ny gjenopprustning av det tyske militæret.

Sommeren 1936 brøt det ut borgerkrig i Spania da general Francisco Franco ledet den nasjonalistiske opposisjonen mot den sittende folkevalgte republikanske regjeringen.³⁶ Selv om Norge lå langt unna kamphandlingene i det vestlige Middelhavet ble det likevel klart at under den spanske borgerkrigen økte den politiske splittelsen mellom de europeiske stormaktene som førte til dannelsen av nye politiske allianseblokker. Her refereres det til

³⁴ Ibid. s. 210.

³⁵ Ibid. s. 210.

³⁶ Ibid. s. 209-210.

Storbritannia og Frankrike som utgjorde de demokratiske orienterte Vestmaktene, den fascistisk-nazistiske blokken som besto av Italia og Tyskland, og den kommunistiske blokken dominert av Sovjetunionen.

Borgerkrigen i Spania medførte at europeiske systemet som hadde vært på plass siden fredsavslutning etter første verdenskrig i 1918, var på randen av å bryte sammen. Det internasjonale klimaet tilspisset seg og viste hvor de politiske grenselinjene gikk mellom de europeiske statene. Spesielt satte dette vestmaktene Storbritannia og Frankrike i et dårlig lys ettersom at de nølte med å involvere seg, mens Tyskland og Sovjetunionen åpent gikk inn for å støtte hver sin side i konflikten. Den kollektive sikkerheten gjennom Folkeforbundet hadde ikke vært effektiv under den italiensk-etiopiske krigen, og det at organisasjonen feilet i å megle frem en fredelig løsning i den spanske borgerkrigen gjorde tvilen enda mer reel og mer synlig enn tidligere.

3.2 Regjeringens tiltak for forsvaret i nord, 1936:

Under den spanske borgerkrigen så man at forholdet mellom Tyskland og Sovjetunionen ble spesielt tilspisset ettersom Hitler brukte en sterk anti-sovjetisk retorikk som ble besvart med samme mynt fra Stalins regime. Utenriksminister Halvdan Koht vurderte det slikt at det politiske klimaet i Europa var så truende at man kunne frykte at en ny storkrig ville bryte ut i nærmeste framtid. Han meddelte dette i et brev til forsvarsminister Fredrik Monsen og i et notat til Stortinget om situasjonen på høsten 1936.³⁷

Utenriksministerens vurderinger ble tatt til følge av regjeringen som valgte å styrke det norske forsvarets evne til på å utføre nøytralitetsvakt. På dette stadiet valgte regjeringen å gå utenom Stortinget ved at de første ekstrabevilgninger ved kongeligresolusjon kom den 6. og 20. november. Midlene ble tildelt ut fra militære råd. Stortinget ble først nærmere konsultert om saken to måneder senere etter at resolusjonen hadde tredd i kraft.

En av konsekvens av disse tiltakene var at ble det rettet sterk kritikk mot statsministeren og regjeringen fra egne rekker innenfor Arbeiderpartiet. Kritikken gikk ut på at ekstrabevilgningene som hadde blitt vedtatt uten konsultasjon fra Stortinget brøt med den anti-militære holdningen som hadde preget partiet siden 1920-tallet. Det ble gjort forsøk på å

³⁷ Åsmund Svendsen, *Halvdan Koht : Veien Mot Framtiden : En Biografi* (Oslo: Cappelen Damm, 2013). s. 239.

få regjeringen til å snu i det som ble omtalt som en ny og farlig rustningspolitikk. Regjeringspartiet forsvarte seg med at partiet var imot enhver form for det som kunne oppfattes som en militaristisk rustningspolitikk. Likevel anerkjente regjeringen at det måtte gis prioriteringer til forsvaret på grunn av den realpolitiske utviklingen i Europa.³⁸ Dette skiftet fra en anti-militær standpunkt var likevel ikke så radikalt som noen av de mest høymeldte kritikerne skulle ha det til å være. Det hadde vært tegn allerede i 1933 på at Arbeiderpartiet hadde begynt å gjennomgå et indre ideologisk skifte fra å ha et anti-militarist politikk på 1920-tallet til en mer realistisk anerkjennelse av at krig og konflikt kunne oppstå i framtiden.

Ut av den første ekstrabevilgningen på 4 millioner kroner ble 1,4 millioner øremerket til utbyggingen av forsvaret i Nord-Norge. Dette kom av at ledelsen i det norske forsvaret hadde begynt å vurdere hva slags trussel en tysk-sovjetisk krig kunne utgjøre overfor Norge. Dette var ikke uten begrunnelse ettersom at 6. divisjonsstaben på høsten 1936 kunne rapportere om økt tysk og sovjetisk flåte- og flyaktivitet langs Troms- og Finnmarkskysten.³⁹ Overflyvninger av fremmede fly i norsk luftrom var på dette tidspunkt ikke ulovlig ettersom utenriksdepartementet ennå ikke hadde kommet ut noen offisiell utredning angående temaet.

Som følge av ekstrabevilgningene til forsvaret i 1936 ble det i tillegg reist spørsmål om infrastrukturen i Nord-Norge var på høyde med den planlagte utbyggingen. Forsvarsrådet tok opp om det trengtes ekstrabevilgninger til det lokale veinettet, det vil si riksveien i Nord-Norge mellom Nordland og Finnmark, for å vedlikeholde og eventuelt gjennomføre nødvendige utbygginger. Dette kom opp ved at Forsvarsrådet hadde erkjent at det var forsynings- og kommunikasjonsvansker i den nordlige landsdelen.⁴⁰ Det var store mangler i den allerede eksisterende infrastrukturen noe som ville gjøre det vanskelig å opprettholde en framtidig nøytralitetsvakt dersom den skulle vare over en lengre periode enn tidligere antatt.

Utbedringstiltakene ble iverksatt og det kan argumenteres for at det var lettere for regjeringen å akseptere at statlige midler ble brukt til infrastruktur som ville være til sivile formål, enn til

³⁸ Kristiansen, "Tysk Trussel Mot Norge? : Forsvarsledelse, Trusselvurderinger Og Militære Tiltak Før 1940." s. 237.

³⁹ Hobson og Institutt for, *Total Krig, Nøytralitet Og Politisk Splittelse 1905-1940*, B. 3. s. 228-229

⁴⁰ Kristiansen, "Tysk Trussel Mot Norge? : Forsvarsledelse, Trusselvurderinger Og Militære Tiltak Før 1940." s. 243.

de som bare ble framstilt som rent militære tiltak.⁴¹ Utbedringen av riksveien ble til hjulpet av 6. divisjon som av militære grunner hadde utarbeidet en egen liste over de strekninger og steder som burde prioriteres. I tillegg til veiutbygging ble det startet planleggingen av militære støttepunkter som depoter, og hvordan man skulle anskaffe de tiltrengte forsyningene av mat, drivstoff, klær, uniformer, og andre nødvendige midler under en tiltenkt mobilisering.

3.3 Militære trusselvurderinger for Nord-Norge, 1936:

Trusselvurderingene som ble antatt i 1936 må ses i sammenheng med at den norske kystlinjen er strategisk gunstig for en militærmakt som ønsker å kontrollere sjø- og luftfartsaktivitet i det nordlige Atlanterhavet. Det ble antatt at Nord-Norge som nå blitt tillagt en langt større strategisk betydning enn tidligere, ville havne under sterkt press dersom det brøt ut krig mellom Tyskland og Sovjetunionen. Av mulige trusler som den nordlige landsdelen kunne stå ovenfor var det ansett at Nord-Norge kunne oppstå som et konfliktområde under en krig mellom Tyskland og Sovjetunionen. Det man fryktet var at en eller flere stormakter ville krenke norsk nøytralitet ved å prøve å tilegne seg baser eller støttepunkter langs den nord-norske kysten i et forsøk på å komme rivalene i forkjøpet.

Generalstabssjef Otto Ruge holdt i 1936 et offentlig foredrag hvor han gikk inn på hva slags utfordringer Norge kunne stå overfor nettopp på grunn av landets geografiske posisjon ved inngang til Ishavet.⁴² I foredraget understreket han at den nordnorske kysten var av betydelig strategisk verdi ettersom at den som behersker dette området hadde mulighet til å kontrollere Nord-Atlanteren og sikre seg inngangsrutene til Nordishavet.

Det var forsvarsminister Fredrik Monsen som i 1936 hadde henvendt seg til hærledelsen på eget initiativ for å få en utredning for hva slags konsekvenser en tysk-russisk krig kunne få for Nord-Norge. I november 1936 la hærledelsen frem tre forutsetningene som de mente skulle ligge til grunn for at det ville oppstå en krig eller konflikt mellom Sovjetunionen og Tyskland, som ville føre til kamphandlinger i nord-norsk territorialfarvann.⁴³ Hærledelsens forutsetning nr. 1, var at i en eventuell konflikt så ville Østersjøen bli stengt for sovjetisk sjøtransport.

⁴¹ Ibid. s. 239.

⁴² Ibid. s. 71.

⁴³ Ibid. s. 238.

Forutsetning nr. 2, Sovjetunionen ville derfor bli nødt til å drive handelen sin gjennom nordområdene via Ishavet, som ville føre til forutsetning nr. 3, at Tyskland ville prøve å forhindre dette.

Det ble gjort en trusselvurdering av de områdene i Nord-Norge som var av høyest strategisk interesse for landet, som i tillegg kunne være av strategisk interesse for fremmede makter. De to områdene som ble vurdert som de mest strategiske var Varanger i Øst-Finnmark og Ofoten i Nordland, hvorav også kyststripen mellom Honningsvåg og Hammerfest ble sett på som utsatt i en krigssituasjon.⁴⁴

Øst-Finnmark ble vurdert som et område av strategisk verdi på grunn av sin nærhet til Sovjetunionen i øst, der Petsamo og den finskekorridoren opp til Fiskerhalvøya skilte de to landene. I den sovjetiske militæranalysen av Norge i 1936-37 at i en tysk-sovjetisk krig så ville Tyskland ha interesse av å tilegne seg fly- og havnebaser langs den nordnorske kysten, for å forhindre den sovjetiske nordflåtens tilgang til Atlanterhavet og forhindre handelsskip fra å frakte forsyninger via de nordligste sjørutene.⁴⁵ I et slikt tilfelle ville Varangerfjorden være ypperlig for å sikre seg kontroll over trafikken mellom Nord-Atlanteren og Nordishavet. I tillegg kunne det som en del av en større geografisk strategi kunne Varangerfjorden i tillegg til Øresundet, Dardanellene og Bosporos besittes for å hindre Sovjetunionens marine tilgang til det åpne hav.⁴⁶ Ved å stenge av disse strategiske områdene kunne en fiendtlig krigsmakt nøytralisere mulighetene som Sovjetunionen ville hatt til å sette inn flåtestyrker på andre krigsteatre under en storkrig.

Ofoten i Nordland fylke ble vurdert som av høy strategisk verdi på grunn av at flere land hadde militære og økonomiske interesser i området. Ofoten var et strategisk område fordi havnen i Narvik ble brukt som et utskipingssted for den strategisk viktige jernmalmen fra de nord svenske malmfeltene i Kiruna, som ble brukt i Tysklands militære opprustning på 1930-tallet.⁴⁷ Under en eventuell konflikt hadde tyskerne interesse av at Norge forble nøytral for å

⁴⁴ Hobson og Institutt for, *Total Krig, Nøytralitet Og Politisk Splittelse 1905-1940*, B. 3. s. 229.

⁴⁵ Sven G. Holtmark, "Fra Periferi Til Krigsteater: Nordområdene I Sovjetisk Militær Tenking I Mellomkrigstiden," (2003). 65.

⁴⁶ Kristiansen, "Tysk Trussel Mot Norge? : Forsvarsledelse, Trusselvurderinger Og Militære Tiltak Før 1940." s. 72.

⁴⁷ Ibid. s. 73.

oppretholde den viktige malmtransporten fra Narvik, eller av å selv besitte området for å forhindre at andre krigsmakter skulle komme dem i forkjøpet. Her refereres det til Vestmaktene, spesielt Storbritannia, som på tidspunktet hadde i sin besittelse den største og mest slagkraftige flåtestyrken i verden.⁴⁸ I en krig med Tyskland ville britene iverksette en sjøblokkade av samme karakter som den under første verdenskrig for å forhindre tysk tilgang til oversjøiske ressurser. Storbritannia ville dermed ha interesse av å blokkere, innta eller ødelegge Narviks havneanlegg for å stoppe utskiping fra Narvik.

Norges nærmest nabo, Sverige, hadde økonomisk interesser av at havnen i Narvik forble åpen som utskipingshavn for jernmalm og andre råvarer som ble eksportert fra Nord-Sverige gjennom havnen. Narvik var i tillegg Norges forbindelse til det nordligste jernbanenettverket i Europa som strakte seg fra Narvik i vest gjennom Sverige inn i finsk Lappland der det finske jernbanen koblet seg opp til det russiske jernbanenettverket.⁴⁹ Dette eksponerte Sovjetunionen for et hypotetisk operasjonsteater der trusselen ville komme vestfra. En krigsmakt som ønsket å kontrollere Nordkalotten ville måtte ta jernbanenettverket i betraktning ettersom det gav muligheter til å forflytte militære styrker og ressurser over store distanser i et område med grovt terreng, lav befolkningstetthet og dårlig infrastruktur. Med dette som bakgrunn kunne den norske militær ledelsen slå fast at:

«Narvik og tilgangen til Narvik er et selvstendig strategisk objekt i stormaktskrigen. Dets betydning for den tyske krigsindustri gjør at Russland er interessert i å ødelegge dets jernbane- og kaianlegg og tyskerne har en tilsvarende interesse av å hindre ødeleggelsen – i siste instans kanskje endog ved selv å overta forsvaret.»⁵⁰

I en krig ville Ofoten dermed være et naturlig mål for en krigsmakt som enten ville beskytte, kontrollere og/eller forhindre skipstrafikken fra Narvik. Tyskland ønsket å ivareta sine interesser i Narvik for å opprettholde ordningen som allerede eksisterte for å få nok råvarer til å fortsette utbyggingen av krigsindustrien sin. For en tyskfiendtlig krigsmakt ville det ikke være nødvendig å besette det geografiske området ettersom at det kunne være mulig å forhindre tilgangen til Ofoten ved en sjøblokkade. Eller alternativt ved å gjøre nok skade på

⁴⁸ Hobson og Institutt for, *Total Krig, Nøytralitet Og Politisk Splittelse 1905-1940*, B. 3. s. 230.

⁴⁹ Kristiansen, "Tysk Trussel Mot Norge? : Forsvarsledelse, Trusselvurderinger Og Militære Tiltak Før 1940." s. 73

⁵⁰ Ibid. s. 73. Original tekst kan finnes i: SAT, 6. divisjons stabs hemmelige kopibok, KGs P, «Nøytralitetsforanstaltninger i Norge» vedlagt skriv til 6. divisjon av 7. november 1936.

infrastruktur og havneanlegg til at det ikke lenger var mulig å bruke det som utskipningshavn for svenske jernmalm.

3.4 Det sovjetisk trusselbildet på 1930-tallet.

Norges forhold til Russland, Sovjetunionen fra 1917, hadde vært uten noen form for militær konflikt i nyere tid etter undertegnelsen av den norske grunnloven av 1814. Det hadde stadig oppstått mistanke at om russerne hadde interesse av å sikre seg isfrie havner i Finnmark. Etter de to russiske revolusjonene i 1917 og den følgende russiske borgerkrigen ble Sovjetunionen ansett som en svekket stormakt som ikke utgjorde noen reell trussel mot Norge. Det var derimot fra 1936, etter at Sovjetunionen hadde gjenvunnet sin militære styrke og engasjert seg i den spanske borgerkrigen, at man igjen begynte å vurdere hva slags trussel russerne kunne utgjøre overfor Nord-Norge.

De sovjetiske trusselvurderingene som ble gjort var delvis basert på militære og realpolitiske faktorer, men også delvis basert på marxistisk-kommunistisk ideologisk tenkning som tilsa at den kapitalistisk kontrollerte omverden var fiendtlig innstilt til Sovjetunionen fra starten av. Storbritannia ble sett på av sovjetiske myndigheter som den største trusselen mot Sovjetunionens vedvarende sikkerhet. Den sovjetiske ledelsen fryktet at Storbritannia ville danne en anti-kommunistisk koalisjon og erklære krig mot Sovjetunionen i den nære framtid.⁵¹ I tillegg til trusselen fra fiendtlige stormakter ble småstatene, spesielt de statene som hadde oppnådd selvstendighet under den russiske borgerkrigen, hvorav Finland, Polen og de baltiske landene ble sett på som mulige fiender. Det var antatt at disse statene hadde ekspansjonistiske og ideologiske ambisjoner på bekostning av Sovjetunionens territorium. Det var tenkt at disse landene kunne bli manipulert av en fiendtlig stormakt til å bli brukt som strategisk støttepunkter i et angrep på sovjetisk territorium.⁵²

Frykten for en intern trussel ble oppfattet som så reel og alvorlig på midten av 1930-tallet at Stalin beordret en storstilt russifisering av Sovjetunionens befolkning som kulminerte i 1936 da det ble hevdet at «det nasjonale spørsmålet» i Sovjetunionen hadde blitt løst. Samme året ble Terrorregimet initiert av Stalin med «Moskvaprosessene» og «den Store Terror» varte fra

⁵¹ Holtsmark, Mankova, og Det Asymmetriske naboskap: Norge og, *Naboer I Frykt Og Forventning : Norge Og Russland 1917-2014*, b. 2]. s. 83.

⁵² Ibid. s. 81-82.

1936 til 1938 kom til å ramme store deler av det sovjetiske samfunnet.⁵³ Mange av de anklagede ble deportert til GUL-lag arbeidsleirer i Sibir, henrettet for forræderi, eller etnisk utrensning av minoriteter som potensielt kunne å true landets indre stabilitet i krisetid.

Finland ble sett på som en mulig trussel på grunn av at den finske selvstendighetskrigen som hadde sett betraktelige områder av russiske territorium overtatt av den nyopprettede finske nasjonal staten i 1920. Finnenes nære diplomatiske bånd til Tyskland etter første verdenskrig ble et spesielt betent tema da Adolf Hitler ble Tysklands nye rikskansler i 1933. Hitler var åpen i sin anti-kommunistiske retorikk rettet mot Sovjetunionen og det oppsto dermed en frykt hos den sovjetiske ledelsen at Tyskland ville bruke Finland som springbrett til å angripe Leningrad fra nordsiden.

3.5 Hva slags trussel oppfatning hadde Norge om Sovjetunionen?

Det fantes svært like oppfatninger i synet på nordområdenes betydning blant norske og sovjetiske militære tenkere på midten av 1930-tallet. For det første ble det fra både norsk og sovjetisk side antatt at Norges langstrakte kyst var et område av stor strategisk betydning på grunn av dens tilgang til Atlanterhavet.⁵⁴ Det andre var at man anså at det var en fare for at Tyskland ville forsøke å tilegne seg støttepunkter langs norskekysten for sjø og -flyvåpen som et forspill til angrep på skipstrafikken mellom vestmaktene og Sovjetunionen. For det tredje, at Narvik var av stor strategisk betydning nettopp på grunn av byen var utskipningshavn for den svenske jernmalmen på vei til Tyskland.⁵⁵ I tillegg til dette ble det poengtert at Norge var av interesse på grunn av landets rolle som eksportør av råmaterialer til det internasjonale markedet med sin betydelige handelsflåte.

Fra den norske militærledelsens side ble et sovjetisk landangrep på Finnmark vurdert som lite sannsynlig ettersom at Sovjetunionen ikke syntes å ha den militære infrastrukturen på Kolahalvøya som skulle til for å kunne utgjøre en trussel mot Nord-Norge. I tillegg delte ikke

⁵³ Evan Mawdsley, *The Stalin Years : The Soviet Union 1929-1953*, 2nd ed. utg., New Frontiers in History (Manchester: Manchester University Press, 2003). s. 93.

⁵⁴ Kristiansen, "Tysk Trussel Mot Norge? : Forsvarsledelse, Trusselvurderinger Og Militære Tiltak Før 1940." S. 71.

⁵⁵ T. N. Džakson mfl., *Russia - Norway : Physical and Symbolic Borders* (Moscow: Languages of Slavonic Culture, 2005). s. 183.

lenger Norge og Sovjetunionen noen felles grenser til lands etter 1917. Den tradisjonelle grensen som hadde vært opprettet mellom Norge og Russland i 1826 hadde opphørt i 1921 da Finland overtok Petsjenga-Petsamo området fra Sovjetunionen som på tidspunktet hadde vært opptatt med å utkjempe den russiske borgerkrigen.

Det scenarioet som den norske forsvarsledelsen tenkte ville være sannsynlig, var at det ville komme et sovjetisk angrep på Nord-Norge i en krig mellom Sovjetunionen og en annen stormakt. Generalmajor Carl Erichsen som på denne tiden var sjefen for 6. divisjonen i Nord-Norge hevdet i sin analyse i desember 1936 kom Erichsen frem til at de krigførende partene ville ha interesse av å besitte strategiske punkter på den nordnorske kysten.⁵⁶ Med den hensikt å tilegne seg framskutte baser for egne luft- og flåtestyrker ettersom at distansene ellers ville bli for lange mellom kamphandlingen og støttepunkter i eget territorium. Det var ikke fare for et isolert angrep fra Sovjetunionen, men heller fare for at Norge kunne bli ufrivillig dratt inn i en krig mellom Sovjetunionen og en annen stormakt.⁵⁷ På den måten ville Norges lange kystlinje bli et strategisk mål som de krigførende partene ville ønske å besitte.

Sovjetunionens militære oppbygning i nord viser at det hadde oppstått en økende interesse for nordområdene der områdets strategisk betydning gradvis hadde begynt å gå opp for den militære ledelsen. Militær oppbygging på Kolahalvøya og Kvitsjøområdet hadde som formål å forsvare egne farvann og territorier, og beskytte flåtebasene ved Murmansk og Arkhangelsk fra fiendtlige sjø- og flåte angrep.⁵⁸ Denne oppfatningen ble delt av den norske militære ledelsen i 1937, hvorav Otto Ruge var av den oppfatning at Sovjetunionens militære nærvær i nordområdene var av en defensiv karakter som på dette tidspunktet ikke utgjorde noen overhengende trussel overfor Nord-Norge.

3.6 Nasjonal vurdering: Gjenreisning av sjøforsvaret, av 1936.

Edgar Otto var i 1936 kommanderende admiral for den norske marinen og som en del av arbeiderpartiets gjenoppbygging av forsvaret signerte han 16. november 1936 et

⁵⁶ Holtsmark, Mankova, og Det Asymmetriske naboskap: Norge og, *Naboer I Frykt Og Forventning : Norge Og Russland 1917-2014*, b. 2]. s. 80.

⁵⁷ Ibid. s. 80.

⁵⁸ Holtsmark, "Fra Periferi Til Krigsteater: Nordområdene I Sovjetisk Militær Tenking I Mellomkrigstiden." s. 10-11.

memorandum for et dokument som gikk under navnet «Sjøforsvarets gjenreisning.»⁵⁹ I dette dokumentet beskrev admiralen hvordan en gjenreisning av sjøforsvaret burde ha fokus på å sikre norske farvann ettersom at den norske marinen ble sett på som det første ledd i det norske nøytralitetsvernet. Ut fra trusselvurderingene som ble gjort la han vekt på at hvis det oppsto krig så ville Tyskland prøve å oppnå støttepunkter i Norge og Danmark, og britenes forsøk på å motsette seg dette ville føre til at Norge havnet i en svært vanskelig situasjon mellom stormaktene. Marinen måtte ikke bare være forberedt på nøytralitetsvaktoppgaver, men også ha nok slagkraft til å beskytte rikets sikkerhet ved nøytralitetskrenkelser. Listen over planlagte krigs- og støtteskip var blant annet nye artilleriskip, jagere og ubåter som skulle sørge for at den norske marinen hadde det som trengtes for å forsvare landet.

Da byggeplanen ble lagt frem for Stortinget ble den avvist ettersom de sjøstrategiske og sikkerhetspolitiske begrunnelsene for utbyggingen av marinen ikke var lagt med. De ekstraordinære bevilgningene som trengtes for å realisere et slikt prosjekt ble regnet som altfor høye, i tillegg til at man hadde de ordinære bevilgningene som allerede hadde blitt besluttet i Forsvarsordningen av 1933. Den beregnede summen over en seksårsperiode var på 119 millioner kroner som var en enorm sum som verken Stortinget eller folkeopinionen mente at det var nødvendig eller reelt å investere i.⁶⁰ Planen var et steg i riktig retning for å få til en ny realistisk opprustning av den norske marinen, men var for ambisiøs ved at den ville bli for kostbar for Norge i lengden. Planen manglet i tillegg støtte fra både politisk og sivilt hold, noe som gjorde at den ble skrinlagt.

3.7 Konklusjon:

Den økende politiske splittelsen som fant sted på midten av 1930-tallet førte til at den sittende arbeiderpartiregjeringen under statsminister Nygaardsvold begynte å revurdere Forsvarets evne til å forsvare landet. Det som kom frem gjennom disse vurderingen gjorde at regjeringen måtte anerkjenne at den militærpolitiske situasjonen i Europa hadde endret seg og økte sjansene for at en ny europeisk storkrig kunne oppstå i nær fremtid. Følgene av de tilsynelatende konsekvensfrie bruddene på Locarno- og Versaillestraktaten var at det gav Hitler en illusjon om at han nå hadde frie tøyler til å innta et mer aggressivt militaristisk standpunkt innenfor den europeiske politikken. Hitlers Nazi-Tyskland brukte trusselen om en

⁵⁹ Hobson og Institutt for, *Total Krig, Nøytralitet Og Politisk Splittelse 1905-1940*, B. 3. s. 226.

⁶⁰ Ibid. s. 228.

ny krig for å tvinge frem flere konsesjoner fra Vestmaktene fra midten 1930-tallet, fram til starten av andre verdenskrig i 1939.

I utredningene som fulgte ble det avklart at det norske forsvarets tilstand var langt fra tilfredsstillende på det daværende tidspunkt. Det hadde oppstått store avvik innenfor bemanning, infrastruktur, planlegging og utstyr som følge av en nedprioritering av forsvaret i mellomkrigstiden som ville få negative konsekvenser dersom det ville bli nødvendig for Norge å forsvare seg. Det ble gjort forsøk på å forbedre forholdene ved å gi ekstrabevilgninger samt øke forsvarsbudsjettet innenfor de ulike våpengrenene. I tillegg revurderte forsvarsledelsen det norske Forsvarets evne til å mobilisere og utføre nøytralitetsvakt dersom det skulle bli nødvendig i framtiden. Store summer ble øremerket Nord-Norge hvor man mente at det var nødvendig å øke kapasiteten militæret hadde til å utføre nøytralitetsvakt ved kommende mobiliseringer.

Det som kom fram under trusselvurderingen var at flere av datidens stormakter ville ha ulike interesser av å besitte disse strategisk områdene i den nordlige landsdelen. Hærledelsen kom fram til at Sovjetunionen ikke gjorde noen overværende trussel mot Nord-Norge, men at en krig mellom Sovjetunionen og en annen stormakt ville føre til at Norge kunne ufrivillig bli dratt med i konflikten.

Da de økonomiske kostnadene for å gjenoppbygge forsvaret kom fram måtte statsminister Nygaardsvold og regjeringen trekke tilbake visse lovnader på områder, der estimerte utgiftene ikke kunne begrunnes overfor Stortinget eller landets befolkningen. Ekstrabevilgningene måtte dermed brukes til å dekke opp under de allerede eksisterende manglende og gjennomføre de vedtakene som hadde vært avgjort på tidligere tidspunkt.

4 Kapittel: Nøytralitetsvernplanlegging, 1936-37.

I dette kapitlet skal jeg gi en forståelse om hvordan detaljplanleggingen av nøytralitetsvakten i Øst-Finnmark fant sted. For å gjøre dette skal jeg bruke dokumenter fra 6. divisjonsarkivet som omhandle detaljplanleggingen av nøytralitetsvernet ble påbegynt på starten av nyåret 1937.⁶¹

⁶¹ Kristiansen, "Tysk Trussel Mot Norge? : Forsvarsledelse, Trusselvurderinger Og Militære Tiltak Før 1940." s. 240-241.

4.1 6. Divisjon Distriktskommando:

Distriktskommandoen for Nord-Norge har over tid flere ganger byttet navn, men ved sin nedleggelse i 2009 gikk den under navnet Distriktskommando Nord-Norge.

Distriktskommandoen ble først opprettet i 1897 under navnet Tromsø Stifts

Distriktskommando og sto for beskyttelsen av de tre nordligste. Ettersom at det er relevant for tidsperioden som her omhandles vil jeg referere til Distriktskommando Nord-Norge som 6.

Divisjons Distriktskommando.

Primært besto 6. Divisjons Distriktskommando av 6. divisjonen som igjen besto av tre infanteriregimenter og to bataljoner underlagt 6. divisjonens kommando. Under distriktskommandoen sto i tillegg forsynings- og støtte grupper, garnisonskompanier og eventuelt andre militære installasjoner i Nord-Norge. I fredstid hadde 6. divisjonen ingen stående avdelinger bortsett fra 6. brigade, offisers staben, som var en liten kjerne av yrkesmilitære med ansvar for mobilisering og for vedlikeholds personell knyttet til forsvarets infrastruktur.

Da hærordningen av 1933 ble utformet besluttet hærledelsen å opprette seks feltbrigader, hvorav 6. brigade ble satt opp som 6. divisjonens nye feltbrigade. Slikt det var satt opp så var det tenkt at under en mobilisering så ville de inaktive avdelingene reaktiveres og innkalle personell til aktiv tjeneste. Samt opprette nye enheter dersom det skulle oppstå ytterlige behov enn det som tidligere hadde vært antatt. I et angrep på Nord-Norge ville 6. divisjonens avdelinger først og fremst utkjempe en forsvarskrig i påvente av avløsningstropper sørfra.⁶² Viktig å poengtere er at dette var planen for hvordan oppsetning skulle se ut på papiret og ikke fysiske oppsatte styrker. I tillegg vil jeg referere til 6. brigade som 6. feltbrigade ettersom det var navnet den gikk under i tidsperioden som denne oppgaven fokuserer på.

6. divisjonens generalstab var lokalisert i Harstad, etter tidligere å ha vært lokalisert i Tromsø fra distriktskommandoens opprettelse i 1897 fram til det første navneskiftet i 1911. De tre infanteriregimentene (IR) underlagt 6. divisjonens kommando var IR 14 Sør-Hålogaland, IR 15 Nord-Hålogaland og IR 16 Troms. Alta bataljonen og Varanger bataljonen utgjorde I.R 17 Finnmark fram til hærordningen av 1933 vedtok regimentets oppløsning, og eksisterte fra

1934 deretter som to separate avdelinger.⁶³ Kommandoen for Finnmark var dermed delt der Alta bataljonen med standkvarter i Alta hadde ansvaret for Vest-Finnmark og Varanger bataljonen med standkvarter i Kirkenes med ansvar for Øst-Finnmark.

Generalmajor Carl Johan Erichsen var sjef for 6. divisjonen fra 1934 til januar 1939 da han ble forflyttet sørover for å tiltre som sjef for 1. divisjon og kommandant ved Fredriksten festning i Halden. Tidligere sjef for I.R 14 (Infanteri Regiment 14 Sør-Hålogaland) generalmajor Carl Gustav Fleischer etterfulgte Erichsen som sjef for 6. divisjon og satt som overordnede leder for 6. Divisjonens Distriktskommando fra januar 1940. Han fungerte som øverstkommanderende general under kamphandlingene i Nord-Norge etter 9. april og innehadde denne stillingen i en kort periode etter at den norske regjeringen gikk i eksil i London sommeren 1940. Odd Lindback-Larsen var i 1936 generalstabsoffiser i 6. divisjonen hvorav han senere ble beordret som stabssjef for 6. divisjonen i 1937. Han beholdt denne posisjonen opp til juni 1940 hvor han deretter fungerte som rådgiver for Fylkesmannen i Finnmark til okkupasjonen av landet ble fullbyrdet i juli.

4.2 Planlegging av nøytralitetsvernet i Finnmark, 1936.

Hovedoppdraget for nøytralitetsvakten i Nord-Norge var ifølge kommanderende general å sikre kontroll over det norske sjøterritoriet og bevokte grensen til Finland.⁶⁴ Problemet som oppsto når man skulle evaluere det norske forsvarets evne til å forsvare Nord-Norge i 1936, var at den nordlige landsdelen over lengre tid ikke hadde vært et prioritert forsvarsområde.⁶⁵ Nordområdenes strategiske verdi hadde vokst de siste årene og det var store mangler som måtte utfylles for at det norske forsvaret skulle kunne operere et effektivt nøytralitetsvern i denne regionen i kriser eller krigstid.

På starten av nyåret i januar 1937 ble 6. divisjonen anmodet om å utrede forsvaret av Nord-Norge og gjøre rede for hvilke utfordringer nøytralitetsvernet sto overfor i den nordligste landsdelen. Generalstaben så det nødvendig at planleggingen av nøytralitetsvernet i Nord-Norge måtte stå under en og samme ledelse, men at de lokale avdelingen skulle ta del i

⁶³ Andersen og Norge Hæren Varanger, *Varanger Bataljons Historie 1898-1995*. s. 114.

⁶⁴ ⁶⁴ I del-kapittel 4.2 skal forholde meg T. Kristiansen (2008) sin forståelse av 6. divisjonens planlegging av forsvaret i Nord-Norge 1936-37.

⁶⁵ Kristiansen, "Tysk Trussel Mot Norge? : Forsvarsledelse, Trusselvurderinger Og Militære Tiltak Før 1940." s. 238.

detaljplanleggingen av forsvaret av landsdelen. På senhøsten 1936 kom det første forslaget om at planleggingen skulle være underlagt en felles landsdelskommando. Forslaget ble gjentatt i midten av januar 1937 i et brev til kommanderende general da 6. divisjonen begynte med de nødvendige rekognoseringer for detaljplanlegging på våren og utover mot sommeren.⁶⁶

Hærledelsens retningslinjer for oppsetting av nøytralitetsvernet i Nord-Norge tilsa at det for det første var viktig å forbedre forsvarets muligheter til å vokte norsk luftrom og verne om viktige flyplasser som kunne bli mål for fiendtlige handlinger. Hæren skulle sende to speidervinger og fire jagerfly som skulle være på plass i Finnmark innen 9 dager.⁶⁷ For det andre at luftvernregimentet skulle bidra til forsvaret av flyplassene med to luftvern batterier som skulle kunne være på plass i løpet av 10-11 dager. For det tredje, a) at hæren skulle mobilisere Alta- og Varanger-bataljonene, og garnisonskompaniet i Kirkenes. Det var tenkt at denne styrken skulle kunne mobiliseres innen seks dager. Dette alternativet var problematisk ettersom at det var usikkert om det lave befolkningstallet i Finnmark tillot at en slik mobilisering kunne la seg gjennomføres. Alternativ b) var å sende en feltbrigade fra Sør-Norge til Finnmark som var tenkt til å være på plass innen 18 dager. I dette alternativet ville man holde 6. feltbrigade i reserve. Problemet med dette alternativet var at det ville ta omtrent like lang tid å sende en feltbrigade nordover som det ville ta 6. divisjonen i å mobilisere sine egne avdelinger til Finnmark ved en eventuell krigstilstand.⁶⁸ Ettersom Nord-Norge hadde relativt lavt folketall i forhold til sitt geografiske området, ble det vurdert slik at den militære kapasiteten i landsdelen ikke ville være tilstrekkelig under et omfattende angrep. Det ville dermed være nødvendig at divisjonen ville få tilsendt forsterkninger og forsyninger sørfra for å bekjempe fienden.

6. divisjonen planla tre stadier i sin mobilisering med tanke på at man skulle forsvare Varangerfjorden i Øst-Finnmark. Første stadium stadiet i divisjonens mobilisering var en sikringsvakt bestående av tre feltbataljoner fra IR14, IR15 og IR16, samt et bergbatteri, seks radiostasjoner, ett feltsykehus og to luftvern batterier, samt fly og marinestyrker. Det andre stadiet ved mobilisering var en full oppsetting av 6. feltbrigade, etterfulgt av det tredje stadiet

⁶⁶ Ibid. s. 240.

⁶⁷ Ibid. s. 238.

⁶⁸ Ibid. s. 238.

var som en full krigsmobilisering av 6. divisjonen og eventuelt andre avdelinger underlagt 6. Divisjons Distriktskommando.⁶⁹

De tre stadiene ble utarbeidet i den hensikt å forhindre at fienden fikk mulighet til å sette seg fast på kysten og skape et brohode for videre angrep. Dette inkluderte i tillegg sikring av flyplasser og støttepunkter til bruk av sjøforsvaret. Avdelingene skulle bare brukes til nøytralitetstjeneste dersom deltakelsen ikke forhindret eller vanskeliggjorde dere evne til å mobilisere. Det var tenkt at avdelingenes funksjon skulle være av en ren defensiv karakter til vern og forsvar av landet. Det var ikke planlagt at disse avdelingene skulle settes inn offensivt mot angriperen utenfor norsk territorium etter at nøytralitetskrenkelse eller krigshandling hadde funnet sted.

Det var bekymring for at fremmede makter ville prøve å sabotere mobiliseringen av nøytralitetsvernet i den nordlige landsdelen. Det ble sett på som nødvendig å opprette et sikringsvern som kunne stå til tjeneste fra første dag til å innta forsvarsstillinger og sikre viktige knutepunkter. Det var tenkt at dette sikringsvernet skulle fungere som en framskutt frontlinje som kunne skjerme avdelingenes mobiliseringsområder fra fiendtlige angrep og deretter avløses når avdelingene ankom forsvarsstillingene. I tillegg ble det forutsatt at sikringsvernet skulle kunne bevokte infrastruktur som fienden kunne ha hensikt av å sikre eller ødelegge.⁷⁰ Denne strategien var forbeholdt de områdene som hærledelsen anså at man ikke hadde kapasitet til å drive et aktivt forsvar, men som man likevel ikke ønsket å oppgi uten kamp.

4.3 Utgangspunktet for den lokale detaljplanleggingen:

Utover våren 1937 utarbeidet 6. divisjonen tre punkter som en skulle være felles for hvordan de nordnorske avdelingene skulle organiseres, i forberedning til framtidige nøytralitetsvakt mobiliseringer. Disse punktene tok utgangspunkt i mobiliseringsplanleggingen som hadde vært utført året før, men var ment for å forberede den individuelle avdelingens lokale mobilisering i sitt ansvarsområder.

Punkt nr.1: kystvakt hold. Marinen skal sette opp kystvaktstasjoner på flere spesifikke kyst strekninger, og eventuelt gi forslag til forsterkninger av denne formen for vaktlinje ved

⁶⁹ Ibid. s. 240.

⁷⁰ Ibid. s. 239.

oppsetting av andre vaktetasjementer. Regimentet skulle foreslå oppsetting av eventuelt nødvendige detasjementer for det lokale vakthold rundt nøytralitetsvernets oppmarsjområder.⁷¹

Punkt nr.2: det egentlige nøytralitetsvern. At det egentlige nøytralitetsvernet skal grupperes slikt at en krigførende makt ikke kan gjøre seg nytte av norske territorium uten å med makt fordrive nøytralitetsvernsavdelingen. Videre, at divisjonen foretrakk at det egentlige nøytralitetsvernet skulle være stasjonert på fastlandet og skjermet fra beskytning fra sjøsiden.⁷²

Punkt nr.3: sikringsforanstaltninger. Første del av punkt nr.3 tilsier at troppene som er avsatt til nøytralitetstjeneste vil ta 1-2 uker før de er på plass etter at ordre om nøytralitetsvern har gått ut. Dette kunne ta altfor lang tid og dermed være nødvendig å forberede på å innkalle et midlertidig nøytralitetsvern som kunne dimitteres når nøytralitetsvernet kom på plass. Andre del, at det vil være nødvendig å sikre seg mot forsøk på å sabotere avdelingenes evne til å mobilisere til nøytralitetsverntjeneste, eller ved krig, mot eks. depoter og våpenmagasiner.⁷³

Det var tenkt at ved å organisere planleggingen på denne måten så ville det enklere opparbeides kunnskap om enkeltavdelingenes kapasitet, og kartlegge hva slags ressurser de hadde til rådighet i sine nærområder. Hvis de hadde for få mannskap eller utstyr så kunne det redusere avdelingenes handlingsrom dersom de fikk utdelt flere oppgaver enn de hadde mulighet til å gjennomføre. Dette kunne skape unødvendige komplikasjoner ved en eventuell mobilisering og føre til at avdelingenes stridsdyktig ble redusert som følge av dette.

4.4 Konklusjon:

Det vi kan se i dette kapittelet er at 6. divisjonens forsvarsplanlegging i Nord-Norge gikk ut på å forsvare kyststrekningen mellom Ofoten i vest og Varangerfjorden i øst. Utbyggingen av forsvaret skulle være med på å avverge nøytralitetskrenkelser, forhindre en fremmedmakt fra å ta i bruk og etablere baser langs den nordnorske kysten. Nøytralitetsvakten ble omorganisert

⁷¹ 6. divisjon/distriktskommando Nord-Norge, staben. Mappe 0061: Nøytralitetsvakten 1936-1940. *Rekognoseringer for- og planlegging av Nøytralitetsvern*. Brev til Troms infanteriregiment nr. 16. Jnr. 173/37 H. Datert: 19.02.1937. s. 1.

⁷² Ibid. s. 2.

⁷³ Ibid. s. 4.

for å ta innover seg datidens strategiske utfordringer og nye innovasjoner innenfor den militære utviklingen. Planleggingen tok sikte på å forsterke de lokale avdelingenes kapasitet og forsvarsevner, slik at dersom det kom et omfattende angrep på landsdelen så skulle de utkjempe en defensiv forsvarskrig inntil forsterkninger kunne nå frem til dem i tide.

Detaljplanleggingen var på lokalnivå avhengig av kommunikasjon mellom 6. divisjonsstaben i Harstad og divisjonens underordnede avdelinger. Korrespondansen var toveis ved at avdelingene selv fikk bidra med forslag til forbedring og eventuelt si ifra om hva som ikke var mulig å gjennomføre på det gitte tidspunkt. Dette skulle gjøre det klart for den lokale ledelsen hva slags styrker eller mangler som befant seg i sine ansvarsområder. Dette kunne dermed rapporteres tilbake til 6. divisjonsstaben til rådgivning og eller med anmodninger om midler til å løse opp i disse problemene.

5 Kapittel: En trussel mot Norge under Vinterkrigen?

Frykten for et sovjetisk angrep på Norge hadde i lengre tid vært fjernt fra tankene til både den militære og sivile ledelsen. Da Vinterkrigen brøt ut 30. november 1939 med et sovjetisk angrep på Finland oppsto det en økende frykt for at invasjonen var forløperen for et større sovjetisk angrep på Skandinavia. På norsk side ble det vurdert om Sovjetunionens styrker som angrep Petsamo-Petsjenga ville fortsette mot grensen til Sør-Varanger for å innta Varangerfjorden. I dette kapitlet skal jeg ta for meg spørsmålet om det faktisk var en trussel mot Norge under Vinterkrigen.

Fra mot høsten 1939 hadde Sovjetunionens utenrikspolitikk gradvis blitt mer og mer aggressive overfor nabolandene langs Østersjøen. Stalin la fram territorielle krav og ultimatum overfor de baltiske landene og Finland som en del av den hemmelige klausulen i Molotov-Ribbentrop-avtalen, som delte Øst-Europa opp i tyske og sovjetiske interessesfærer.⁷⁴ Dette gav Stalin fritt spillerom til å ekspandere sin innflytelse i sin interessesfære uten frykt for at Hitler skulle blande seg inn i sovjetiske anliggende og vice versa. Dette førte til at de baltiske statene ble presset til å inngå avtaler med Sovjetunionen som gav bort deres autonomi og rett til selvbestemmelse som selvstendige stater. Som følge

⁷⁴ Mawdsley, *The Stalin Years : The Soviet Union 1929-1953*. S. 75.

av Sovjetunionens aggressive fremferd mot småstatene i Østersjøen meddelte utenriksminister Koht bekymring for at Norge i nær framtid kunne bli stilt overfor et lignende ultimatum.

Utenriksministerens bekymringer ble forsterket i desember, få dager etter Vinterkrigens start, da det kom inn ubekreftede meldinger fra den norske sendemannen i Berlin om at Sovjetunionen om kort tid ville komme til å legge inn krav om isfrie havner i Nord-Norge.⁷⁵ Dette nøret opp under den gamle frykten for russiske ambisjoner overfor Finnmark og Troms, og skapte en bekymret stemning hos myndighetene. Blant de sivile og militære myndigheten var det få som hadde noen illusjon om at Norge på dette tidspunktet kunne forsvare den nordlige landsdelen dersom Sovjetunionen bestemte seg for å bruke militærmakt.

Den nylig utbrutte krigen ved Norges nordøstligste grense førte til at forsvaret beordret de nordlige avdelingene til å forberede seg på å utføre nøytralitetsvakt i Nord-Norge. Nøytralitetsvaktens tilstedeværelse langs grensen skulle markere norsk tilstedeværelse og med dette sørge for at norsk territorium ikke kunne bli tatt i bruk av de krigførende partene. På tidspunktet da Vinterkrigen brøt ut så hadde ikke det norske forsvaret enda hentet seg inn etter at regjeringen hadde startet gjenoppbyggingen i 1936.

De faretruende meldingene som nådde de norske myndighetene i de første dagene av desember advarte om at Sovjetunionen snart ville komme med krav, eller foreta seg aggressive handlinger rettet mot Norge. Innholdet i disse meldingene var rykter og spekulasjoner som insisterte på at Sovjetunionen hadde ekspansjonistiske intensjoner overfor Norge, og noen av meldingene hevdet at de ville gjøre dette med tysk støtte. Disse meldingene ble drøftet av Stortingets utenrikskomite den 9. desember, der ryktene hevdet at Norge i nært forestående fremtid ville få et sovjetisk ultimatum med intensjoner om å tilegne seg baser og isfrie havner i Finnmark.⁷⁶ Situasjonen ble ikke bedre da den norske sendemannen i Moskva, Einar Maseng, på samme tidspunkt advarte om at Tyskland og Sovjetunionen var i ferd med å planlegge en felles tysk-sovjetisk aksjon mot kysten i Nord-Norge.

⁷⁵ Svendsen, *Halvdan Koht : Veien Mot Framtiden : En Biografi*. s. 274.

⁷⁶ Holtmark, Mankova, og Det Asymmetriske naboskap: Norge og, *Naboer I Frykt Og Forventning : Norge Og Russland 1917-2014*, b. 2]. s. 230.

De tidligere trusselbildene som de norske myndighetene hadde gått utfra i 1936-37 hadde gått ut på dato den dagen Molotov-Ribbentrop-avtalen ble signert sommeren 1939. Det tidligere utgangspunktet om en krig mellom Tyskland og Sovjetunionen, med vestmaktene som nøytrale eller sovjetisk allierte, hadde blitt snudd fullstendig på hodet. De to store autoritære statene i Europa hadde tilsynelatende gått inn i en stilltiende allianse med den hensikt å dele Europa seg imellom. Tyskland og Sovjetunionens samlede militærapparat representerte en overveldende overmakt som kunne utfordre enhver motstander på det daværende tidspunkt.

Det ble gjort nye vurderinger fra både sivile og militære myndigheter om hva dette kunne bety for Norge. Nygaardsvold regjeringen ønsket for all del å unngå å provosere Sovjetunionen som man mente kunne foreta seg drastiske handlinger dersom Norge gjorde noe som kunne oppfattes som fiendtlige overfor det langt mektigere nabolandet. Regjeringen mente dermed at selv om de, og det norske samfunnet generelt, hadde sympati for Finlands situasjon så måtte man likevel forholde seg strengt nøytralt i den finsk-sovjetiske krigen. Norge måtte opptre varsomt for å ikke la sympatien for Finland gå over til handlinger som kunne så tvil om landets status som en nøytral stat.⁷⁷

Stortingspresident H. J. Hambro gikk imot regjeringens ønske om å holde landet diplomatisk nøytral da han i desember 1939 ønsket å få norsk støtte bak en fordømmelse og utkastelse av Sovjetunionen fra Folkeforbundet. Dette var imot Nygaardsvold og Koht ønsket om å ikke provosere Sovjetunionen, ettersom at det ville vanskeliggjøre den politiske situasjonen Norge var i. Hambro var uenig i regjeringens standpunkt i saken og mente at det var nødvendig å gi et klart uttrykk for Norges misnøye med Sovjetunionens handlinger. Etter en avstemning på Folkeforbundets møte 14. desember 1939 kunne Hambro erklære som forbundspresident at Sovjetunionen hadde blitt ekskludert fra organisasjonen.⁷⁸ Hambros handlinger var stikk i strid mot regjeringens ønske, men fikk på langt sikt ingen utstrakte politiske konsekvenser for det norsk-sovjetiske forholdet, bortsett fra noen møter på vinteren mellom utenriksministeren og en irritert sovjetisk sendemann i Oslo.

Selv om Norge ikke var deltaker i Vinterkrigen så hadde krigen likevel en prekær påvirkning på den norske befolkningen. Det store flertallet i samfunnet hadde stor sympati for

⁷⁷ Ibid. s. 230-231.

⁷⁸ Theien, *Fra Krig Til Krig : En Biografi Om C.J. Hambro*. s. 188-189.

finlenderne som man mente sto overfor en kamp som truet Finlands eksistens som en fri og demokratisk stat. Hambros meninger fikk gjenklang i det norske samfunnet ettersom det var mange som mente at Norge burde gjøre mer enn bare å vise sympati og moralsk støtte uten å foreta seg konkrete tiltak for å hjelpe finnene. Til tross for regjeringens passive innstilling ble det flere steder i landet på frivillig initiativ opprettet private innsamlinger av klær, utstyr og penger til de finske troppene. I tillegg meldte 725 nordmenn seg frivillig til militærtjeneste i Finland for å kjempe mot Sovjetunionen på tross av regjeringens anmodninger om det motsatte. Antallet norske frivillige var få i forhold til de rundt 8500 svenske frivillige som meldte til finsk tjeneste, men det var et tegn på hvor mange som mente at Finlands nød også var Skandinavias nød.⁷⁹

Det skal være nevnt at selv om statsministeren og myndigheten offentlig la seg på en nøytral linje så hadde de likevel vært sympatisk innstilt til Finlands nød. Offisielt hadde det vært besluttet å ikke levere våpen til Finland, men i hemmelighet ble det fraktet et antall feltkanoner fra det norske forsvarets beredskapslager, samt store mengder bensin og gummi til Finland.

På høsten 1939 hadde de norske politikernes frykt for at kommunistiske revolusjonære ville forsøke å ildne opp til revolusjon blitt redusert siden 1930-tallet. De var ikke redd for at en «indre fiende» skulle dukke opp ettersom at NKP hadde blitt politisk marginalisert og Arbeiderpartiet selv hadde blitt avradikalisert på starten av 1930-tallet og satte selv med regjeringsmakten i landet. Det som derimot ble opplevd som en trussel var muligheten for en ekstern innblanding fra Sovjetunionen i norsk politikk. Frykten for kommunismen var heller ikke stor blant de militære myndighetene som på dette tidspunktet ikke så på Sovjetunionen som en militær trussel mot Norge. Det var noen individer i de militære myndighetene med sterke antikommunistiske holdninger som mente at Sovjetunionen utgjorde en trussel mot landet, men dette var i yttergående kretser av Forsvaret og var på ingen måte en allmenn tankegang. Holdningene blant alminnelige nordmenn overfor naboen i øst hadde vært noenlunde passiv mellom 1917 og 1939, men med en økende negativitet etter starten på Vinterkrigen.

⁷⁹ Holtsmark, Mankova, og Det Asymmetriske naboskap: Norge og, *Naboer I Frykt Og Forventning : Norge Og Russland 1917-2014*, b. 2]. s. 231.

5.1 Norges politiske dilemma:

Vinterkrigen var problematisk for Norge ettersom den skapte et fokus på Skandinavia som fungerte som en potensiell avlastningsfront for krigsdeltakerne. Skandinavia hadde under første verdenskrig vært et relativt fredelig sted, hvis man ser bort fra de nøytrale landenes tap av skip, last og mannskap som følge av krigføringen. Storbritannia og Frankrike hadde ved starten av andre verdenskrig sett seg fornøyd med at Norge forholdt seg nøytralt. Med Vinterkrigens utbrudd endret dette seg ved at vestmaktene var villig til å støtte Finland mot Sovjetunionen. Det de derimot manglet var en sikker rute for å frakte tropper og forsyninger til fronten.⁸⁰ I slutten av desember henvendte den britiske regjeringen seg til Norge og Sverige for å høre om de var villig til å tillate en ekspedisjonsstyrke å ta seg gjennom de to landenes territorier på vei til Finlands unnsetning. Denne tilnærmingen var todelt ved at man ønsket å hjelpe Finland, men samtidig ønsket Vestmaktene å sette en stopper for utskipning av svensk jernmalm til Tyskland fra malmfeltene i Kiruna via havnen i Narvik.

Den britiske henvendelsen skapte bekymring ettersom at det satte statsminister Nygaardsvold og regjering i en vanskelig posisjon. Det var hovedsakelig to sider av denne saken. Den første var at dersom regjeringen gav tillatelse til at en vestalliert ekspedisjonsstyrke skulle få gjennommarsj til Finland via norsk territorium så ville man praktisk talt oppgi den norsk nøytraliteten ettersom at dette ville direkte føre til et sammenstøt mellom Vestmaktene og Sovjetunionen på Nordkalotten.⁸¹ Utenriksminister Koht vegret seg for en slik tillatelse ettersom at det ville føre til at Sovjetunionen ville reagere med fiendtlighet og som følge av dette medføre store sjanser for at den kommunistiske stormakten ville kreve flåtebasen i Nord-Norge. Eller i det minste føre til sovjetiske represalier i framtiden. I tillegg ville en godtakelse av den britiske henvendelsen bringe tyskernes oppmerksomhet mot Norge og føre til en opptrapping av Skandinavia som krigsteater for stormaktene.⁸²

På den annen side var det en risiko ved at dersom regjeringen sa nei til den britiske henvendelsen så ville Storbritannia kanskje se seg lite villig til å hjelpe Norge i framtiden. Dette kunne være skjebnesvangert dersom Sovjetunionen hadde planer om å komme med

⁸⁰ Svendsen, *Halvdan Koht : Veien Mot Framtiden : En Biografi*. s. 276-277.

⁸¹ Ibid. s. 277.

⁸² Holtsmark, Mankova, og Det Asymmetriske naboskap: Norge og, *Naboer I Frykt Og Forventning : Norge Og Russland 1917-2014*, b. 2]. s. 232.

territoriell krav mot Norge når stormakten var ferdig med å krige mot Finland. Det var en risiko med begge alternativ, men regjeringen valgte til syvende og sist å avvise britenes henvendelse og opprettholde Norges nøytralitet gjennom Vinterkrigen.

5.2 Frykt begrunnet i fakta?

Med en potensiell invasjon i tankene kan man jo spørre seg om de norske myndighetenes frykt for sovjetisk aggresjon mot Nord-Norge var begrunnet i fakta. Var det en reell fare for at de sovjetiske styrkene ville fortsette mot Norge etter at den var ferdig med å okkupere Finland?

Sovjetunionen hadde fra starten av 1930-tallet gradvis begynt å utvide sine militæranlegg og fasiliteter på Kolahalvøya og i området rundt Kvitsjøen. Denne utbyggingen var spesielt sentrert til Murmansk som fra starten av 1930-tallet utviklet seg til å bli hovedbasen for den sovjetiske marinen i nord. Den sovjetiske Nord-flotiljen ble offisielt etablert 1. juni 1933 og besto av skip allerede stasjonert ved Murmansk og forsterket av krigs- og støtteskip fra den sovjetiske Østersjø-flåten.⁸³ Denne avgjørelsen ble gjort i samsvar med åpningen av Kvitsjøkanalen i 1933. Det hadde vært planlagt at kanalen skulle kunne transportere sovjetiske krigsskip direkte til Kvitsjøen fra Østersjøen. Det ville spare tid, ressurser og redusere risiko uten den lange omveien fra basene i Østersjøen der det ville være nødvendig å passere Øresundstredet mellom Danmark og Sverige, opp langs Norskekysten, over Nordkapp og Bussesundstredet i Barentshavet for så å komme seg til Kvitsjøen.

Under den ambisiøse opprustningsplanen av juni 1936 fikk nord-flotiljen tilgang til tyngre kryssere og kanonskip, men ble igjen gitt lavere prioritert enn de andre krigsteatrene. Nordflåtens oppgave var å beskytte Murmansk og Arkhangelsk fra angrep til sjøs, forsvare innseilingen til Kvitsjøen og forsvare egne farvann. Planen var at Nordflåten i tillegg ville få i oppgave i en framtidig krig å angripe og forhindre den mulige fiendens kommunikasjonslinjer til sjøs.⁸⁴ På dette tidspunktet var Storbritannia fremdeles sett på som hovedmotstanderen i en framtidig krig, men fra midten av 1936 da den spanske borgerkrigen begynte, skjedde det et skifte i trusselbildet der Tyskland fikk tildelt rollen som den nye hovedfienden. Nord-flotiljen

⁸³ Holtmark, "Fra Periferi Til Krigsteater: Nordområdene I Sovjetisk Militær Tenking I Mellomkrigstiden." s. 60.

⁸⁴ Ibid. s. 71.

fikk senere oppgradert sin status som en av Sovjetunionens fire flåter under navnet Nordflåten (severnyj flot) i mai 1937.⁸⁵

I juni 1938 ble det besluttet at den militære utbyggingen av Murmansk skulle utvides og fikk deretter status som et befestet område. Befestningen av Murmansk var planlagt til å stå ferdig i løpet av 1939. Det militære nærværet ble forsterket av utstasjoneringen av den sovjetiske 104. infanteri divisjon som fikk i oppgave å beskytte Murmansk og bevokte nordflåtens militære installasjoner og infrastruktur.⁸⁶ Under den sovjetiske generalstabens inspeksjon av arbeidet sommeren 1938 og året etter i 1939 ble det klart at arbeidet var bak skjema.

Forsvarsverkene fikk tre tiltenkte hovedoppgaver som de skulle brukes til. For det første skulle forsvarsverkene forsvare landområdet vest for åpningen til Kolahalvøya, forsvare Murmansks havneinstallasjoner fra mulig iandangrep fra finsk eller norsk jord og beskytte den sovjetiske delen Fiskerhalvøya. Til sist, å beskytte mobiliserende styrker i påvente av en mulig framrykking mot Petsamo.⁸⁷ Nye forsvarsverk ved Kandalaksja ble planlagt med sikte på å forsvare kysten av Kvitsjøen og forhindre fiendtlig framrykking mot Murmansk-jernbanen, med mål om at forsvarsverkene skulle stå ferdig i 1940.

Utbyggingen av Murmansk og Kvitsjøområdet var et tegn på at nordområdenes strategiske verdi hadde begynte å gå opp for den sovjetisk ledelsen, men betydningen av dette ble ikke klart før etter det tyske angrepet på Sovjetunionen i 1941. Store deler av den russiske marinen ble sittende fastlåst i havn på de andre krigsteatrene ut krigen, noe som i framtiden ville videre poengtere nordområdenes strategiske betydning i både fred- og krigstid. Marshall G. K. Zhukov noterte seg i sine memoarer etter krigen at det hadde vært et feilgrep at Stalin og den militære ledelsen ikke hadde hatt forståelse for hvor stor betydning nordområdene ville få under den andre verdenskrig.⁸⁸

Utbyggingen av Murmansk og Kvitsjøen var hovedsakelig av en defensiv karakter med utgangspunkt i å forsvare Murmanskysten og innseilingen til Kvitsjøen. Den militære nærværet i nord var ment for å beskytte Sovjetunionens nordlige farvann og sikre at forbindelsen til Atlanterhavet forble åpent. Samt at Nordflåten og Murmansk ikke hadde noen

⁸⁵ Ibid. s. 82.

⁸⁶ Džakson mfl., *Russia - Norway : Physical and Symbolic Borders*. s. 184.

⁸⁷ Ibid. s. 184.

⁸⁸ Ibid. s. 186.

sentral plass i Sovjetunionens militærstrategisk tenkning i mellomkrigstiden. Satsingen hadde vært på de andre krigsteatrene hvor den sovjetiske marinen hadde et større nærvær enn i nord.

Det kan argumenteres for at landavstanden mellom Norge og Sovjetunionen gjorde en ekspansjon inn i Nord-Norge lite sannsynlig. Den finske korridoren og Petsamo var i veien for et direkte angrep via landjorden fra sovjetisk side. En overtakelse av Petsamo ville derfor vært mer naturlig dersom det hadde vært en påtrengende følelse og behov for å øke sikkerheten til militæranleggene på Kola-halvøya.⁸⁹ I tillegg til dette var havnen i Murmansk isfri i vinterhalvåret, noe som gav Sovjetunionen få grunner å kreve isfrie havner i Nord-Norge.

5.3 Konklusjon:

Vinterkrigens utbrudd kom overaskende på de norske myndighetene som ikke hadde ansett Sovjetunionen som en potensiell trussel mot landet siden før den russiske revolusjonen av 1917. Det ble nødvendig å revurdere trusselvurderingene på både militært og politisk nivå, samt prøve å bevare den norske nøytraliteten i et stadig mer politisk usikkert landskap.

Det ble senere bekreftet, etter at Moskvafreden tredde i kraft, 13. mars 1940, at det ikke eksisterte noen sovjetiske planer om å gjøre krav på deler av Nord-Norge. Man kan derimot ha forståelse for hvorfor den norske regjeringen, og samfunnet generelt, engstet seg for langsiktige ambisjonene den mektige naboen i øst kunne ha overfor Norge slik situasjonen så ut til på tidspunktet. Den militære utbyggingen på Kola-halvøya var av en defensiv karakter med tanke på å bevokte innseilingen til den sovjetiske delen av Ishavet. Den militære havnebyen i Murmansk hadde blitt betydelig utbygget på 1930-tallet, men den sovjetiske ledelsen hadde ennå ikke fått øynene opp for den strategiske verdien sjøstridskrefter kom til å ha i nordområdene.

⁸⁹ Holtsmark, Mankova, og Det Asymmetriske naboskap: Norge og, *Naboer I Frykt Og Forventning : Norge Og Russland 1917-2014*, b. 2]. s. 232.

6 Kapittel: Nøytralitetsvakt i Øst-Finnmark, desember 1939.

I dette kapittelet skal jeg ta for meg desember 1939 da nøytralitetsvernet i Øst-Finnmark fikk oppleve Vinterkrigen på nært hold i den første måneden av Vinterkrigen. Her skal jeg gi et bilde av hva slags utfordringer nøytralitetsvakten sto ovenfor, hvordan den var satt opp og hva som ble foretatt for å sikre den norsk-finske fellesgrensen i Pasvik ved utbruddet av Vinterkrigen. Jeg skal ta opp hendelser i desember måneden som førte til endringer i nøytralitetsvaktens ledelse da oberstløytnant Edvard Os ble avskjedig stillingen som forsvarssjef i Øst-Finnmark til fordel for oberst Wilhelm Faye. I tillegg kommer jeg til å ta opp hendelser som stiller spørsmål om hvor nøytral Norge virkelig var under Vinterkrigen, ettersom disse hendelsene brøt med nøytralitetsforskriftene som Norge forholdt seg til.

Det er noen personer som vil bli omtalt svært ofte igjennom lesning av dette kapittelet og på grunn av dette skal jeg her gi en kort introduksjon av Edvard Os (1885-1970), Karl A. Marthinsen (1896-1945) og Wilhelm Faye (1881-1967).

Edvard Os var offiser i det norske forsvaret med graden av oberstløytnant da han ble utnevnt til sjef for Varangerbataljonen og som lokal forsvarssjef for Øst-Finnmark i 1934.⁹⁰ I tillegg til å være yrkesoffiser var han en anerkjent forfatter, en uttalt målmann for bruken av nynorsk og han viste en aktiv interesse for politikk gjennom livet sitt. I sin tid som bataljonssjef for Varangerbataljonen var Os stasjonert i Kirkenes i Sør-Varanger kommune ved den norsk-finske fellesgrensen som tidligere hadde vært delt med Russland. Etter Vinterkrigens utbrudd 30. november fikk Os ansvaret for forsvaret i militær distriktet som utgjorde Varangerområdet da han ble utnevnt som forsvarssjef av Øst-Finnmark. Han innehadde denne stillingen fra 30. november til 21.12.1939 da han ble erstattet som forsvarssjef i Øst-Finnmark av oberst Wilhelm Faye.

For de som har kunnskap om okkupasjonstiden i Norge så kan navnet Karl A. Marthinsen ringe en bjelle. Marthinsen har i etterkrigstiden vært mest kjent for rollen han spilte som sjef for Statspolitiet under den tyske okkupasjonen av Norge. I dette kapittelet skal jeg heller

⁹⁰ Andersen og Norge Hæren Varanger, *Varanger Bataljons Historie 1898-1995*. s. 121.

fokusere på hans rolle før den tyske okkupasjonen av Norge, da han tjente under oberstløytnant Edvard Os som løytnant og etterretningsoffiser i Øst-Finnmark.

Oberst Wilhelm Faye var i likhet med Edvard Os en karriereoffiser i tjeneste hos det norske forsvaret gjennom mesteparten av livet. I midten av desember 1939 erstattet han Os som forsvarssjef i Øst-Finnmark da han den 17. desember ble utnevnt til stillingen av hærledelsen. Han innehadde denne stillingen ut gjennom Vinterkrigen til fredsavslutningen i mars, men ble senere forflyttet til Narvikfronten i forbindelse med den tyske invasjonen av 9. april 1940.

6.1 Flyktningstrømmen til Sør-Varanger:

Innbyggerne i Sør-Varanger kommune helt øst i Finnmark var de første i Norge til å legge merke til den dramatiske starten på Vinterkrigen om kvelden 30. november. Lyden av artilleridrønn og eksplosjoner i det fjerne, samt en opplyst himmel fra Petsamo-området var de første tegnene på at kamphandlinger var i gang på den andre siden av grensen.

Allerede samme dagen som krigen brøt ut kom det meldinger om finske flyktninger som strømmet inn til Norge til Sør-Varanger kommune som grenset til Petsamo-området. Mange av flyktningene krysset grensen via den islagte Pasvikelven ved Svanvik, men også langs hele grensetrekningen mellom Boris-Gleb og Jordanfossen.⁹¹ Til sjøs kom det flyktninger med fiskeskøyter og trålere som hadde rukket å flykte før russiske krigsskip kunne etablere en sjøblokkade i farvannet rundt Petsamo og den finske delen av Fiskeri-halvøya. I tillegg til alt dette kom det en andel flyktninger over grensetrekningen i Øvre-Neiden.

Under Sør-Varangers kommunestyremøtet samme dag som krigsutbruddet fant sted ble kommunestyret informert om det store antallet finske flyktninger som strømmet over Pasvikelven inn i Norge. Det ble rapportert at alt ledig husrom i Svanvik hadde blitt oppfylt og det var ventet at mange flere flyktninger ville krysse grensen inn i Norge over de neste ukene. Kommunestyremøtet ble øyeblikkelig avsluttet og det ble i all hast utnevnt en flyktning komite bestående av kommunestyrets medlemmer fordelt på to arbeidsgrupper. Ordfører Sverre Dølvik dro med den ene arbeidsgruppen til Pasvikdalen for organisering av transport av flyktning til Kirkenes. Varaordfører Sigurd Dørum ble igjen i Kirkenes som leder

⁹¹ Aage Lunde mfl., *Sør-Varangers Historie* (Kirkenes: Sør-Varanger kommune, 1979). s. 649.

av den andre gruppen for å sette opp administrasjon og organisering av midlertidig husrom til de nyankomne flyktingene.⁹²

Både sivile og militære myndigheter satte i gang med å organisere og behandle flyktingene som kom over grensen. I tillegg til privat innkvartering i Pasvikdalen ble det satt opp flere flyktningsmottak rundt om i kommunen. Blant byggene som ble rekvirert til bruk som midlertidig husrom var tollstasjonen i Svanvik, Frelsesarmeens hus og Losjen i Kirkenes, ungdomsskolen og Statens fjellstue på Veidnes i Neiden.⁹³

Av de flyktingene som kom til i Sør-Varanger var det stort sett barnefamilier og personer som hadde tilholdssted i de nærliggende grenseområdet. Mange av finnene som bodde like ved grensen hadde venner og bekjente eller familiemedlemmer som bodde i Norge. Mesteparten av dem hadde flyktet i all hast og tatt med seg alt de kunne av verdi for å unngå de framrykkende russerne.⁹⁴ Det ble notert at flere av finnene som kom over grensene hadde klart å ta med seg overaskende mange eiendeler, inkludert dyr og kvegflokker over den frosne Pasvikelva. Det ble i tillegg rapportert at noen av flyktingene dro tilbake over grensen på nattetid for å hente ting, eller lete etter familiemedlemmer som hadde kommet på avveie under flukten. Temperaturene i denne perioden falt helt nede i minus -30 grader, noe som gjorde flukten til Norge svært farlig.

Til tross for at Vinterkrigen hadde kommet brått på så hadde de finske myndighetene over lengre tid vært klar over at Sovjetunionen kunne utgjøre en eksistensiell trussel mot landet. Som følge av dette hadde myndighetene allerede forberedt seg ved å utvikle planer for evakuering av befolkningen langs den finsk-russiske grensen i den østlige delen av landet som strakte seg fra Petsamo-området i nord til Karelen og Ladogasjøen i sør. Planen hadde vært å evakuere sivilbefolkningen fra Petsamo med buss og biltransport til Rovaniemi som var administrasjon- og handelssenter i Lappland.⁹⁵ Den finske evakueringen av Petsamos 5000 innbygger gikk stort sett som planlagt, men et stort antall på rundt 1100 finlendere valgte istedenfor å sette kursen mot Norge. Årsakene til at disse finnene valgte å dra til Norge

⁹² Ibid. s. 648-649.

⁹³ Ingrid B. Immonen, *De Glemte Flyktingene* (Årbokkomitéen i samarbeid med Hammerfest historielag, 2017). s. 8.

⁹⁴ Lunde mfl., *Sør-Varangers Historie*. s. 649.

⁹⁵ Immonen, *De Glemte Flyktingene*. s. 8.

istedenfor å evakuere til Rovaniemi kan ha vært på grunn av den geografiske nærheten til Sør-Varanger og tryggheten den representerte som et nøytralt område. I tillegg kunne Norge ha vært den siste utvei fra Petsamo som finnene kunne benyttet seg av da de sovjetiske styrkene okkuperte området.

Den 4. desember ble flyktningene som hadde krysset grensen i de første dagene av måneden transportert med buss til Kirkenes havn.⁹⁶ Fra Kirkenes ble 400 finlendere fraktet med dampskipet D/S Kong Harald til Vardø hvor de senere ble sendt med finske trålere fra Petsamo til flyktningmottak i Troms, Nordland og Trøndelag.

Den spredte strømmen av flyktninger betød for troppene i nøytralitetsvaktjenesten at de måtte stanse flyktningene som kom over grensen for å undersøke om det var soldater, eller potensielle spioner blant dem. I tillegg ble det satt opp lege- og karantenesenter ettersom det var bekymring for at det kunne forekomme utbrudd av kopper eller andre sykdommer blant flyktningene.

6.2 Nøytralitetsvakten i Øst-Finnmark 1939:

Da andre verdenskrig brøt ut 1. september 1939 hadde Nygaardsvold-regjeringen gitt beskjed til forsvaret om at nøytralitetsvaktavdelingene skulle forberede seg på mobilisering. De områdene som fikk høyest prioritet var i første omgang hær- og marineavdelingene utstasjonert sør og vest i Norge, men også i de områdene hvor man mente det var høy risiko for nøytralitetskrenkelse. Mobiliseringen av nøytralitetsvakten var på dette tidspunktet en delvis mobiliseringsoppsetning, ettersom at regjeringen vurderte at situasjonen innebar en lav risiko for at Norge skulle bli innblandet i krigen.

Første gangs oppsetningen av nøytralitetsvernet på høsten 1939 ble planlagt slikt at de skulle avtjene en vaktperiode på 45 dager før avløsning.⁹⁷ Dette ble gjort i den hensikt at forsvaret kunne mobilisere flere avdelinger til tjeneste ved nødvendighet og dermed spare på de begrensede resursene man hadde til rådighet til senere bruk. Det var i tillegg mulighet for at varigheten av nøytralitetstjenesten kunne bli utvidet for avdelingene dersom det skulle vise seg å være behov for det.

⁹⁶ Lunde mfl., *Sør-Varangers Historie*. s. 649.

⁹⁷ Os, *Målsak, Strid Og Kultur : En Biografi Om Nordfjordingen Edvard Os*. s. 228.

Regjeringen mente i første omgang at 6. divisjonens mobiliseringstiltak var for omfattende, og besluttet at divisjonens rekruttavdelinger skulle midlertidig vente med å mobilisere til nøytralitetstjeneste. Denne avgjørelsen var begrunnet med at 6. divisjonens mobiliseringsplan var for ambisiøs og slik situasjonen var på tidspunktet var det ikke nødvendig med en full mobilisering. Oppsetning av rekruttavdelingene til full nøytralitetstjeneste skulle man derfor vente med til man fikk et bedre bilde av situasjonen og inntil da holdt man de resterende avdelingene i reserve til at man så at situasjonen krevde det.⁹⁸ Svaret på mobiliseringsspørsmålet kom den 10. oktober da det ble avgjort at rekruttavdelingene skulle bli avløst ved oppsetningen av nøytralitetsvaktene bestående av oppsatte feltavdelinger.

Kommanderende general Laake og 6. divisjonssjefen generalmajor Fleischer hadde på høsten 1939 blitt enige om at det var nødvendig at styrke hærens tilstedeværelse i Øst-Finnmark. På tidspunktet dette ble avgjort så styrkeoppsetningen i Øst-Finnmark slikt ut: en linjefeltbataljon, Garnisonskompaniet i Kirkenes (ett geværkompani + en mitraljøsetropp og ett bombekasterlag), tre 6,5cm kanoner (bilbåret), og en luftvernmitraljøsetropp.⁹⁹

Da Vinterkrigen begynte var avdelingene som allerede hadde vært mobilisert i Øst-Finnmark i gang med en passiv nøytralitetstjeneste i Sør-Varanger. Utover høsten 1939 hadde garnisonskompaniet og Varangerbataljonen fått overført forsterkninger fra IR.15 og IR.16 i form av geværtropper. Foreløpig ble Varangerbataljonen holdt i reserve utenfor nøytralitetsvernets avdelingsrullering, men bataljonen hadde siden høsten vært i gang med feltøvelser og andre forberedelser dersom avdelingen skulle bli innkalt til tjeneste utenfor lokalområdet i den nærstående framtid. Altabataljonens delvis mobilisering til Øst-Finnmark skjedde på høsten i oktober samme året. Oppsetningen av Altabataljonen skulle i første omgang ta form som en reservestyrke som skulle rullere med troppene til de andre avdelingene.

De avdelingene som stod i reserve deltok aktivt i byggingen av festningsvern, sikringspunkter og andre infrastrukturprosjekter. Utbygging av veiforbindelsen i Nord-Norge som 6. divisjonen hadde foreslått i 1936 var godt på vei i Øst-Finnmark, der strekningen mellom

⁹⁸ Arnt O. Åsvang, *Det Lange Feltoget : Med Ir 14 : 9. April-10. Juni 1940* (Forvik: Åsvangs småbokforlag, 1990). s. 15.

⁹⁹ 6. divisjon/distriktskommando Nord-Norge, staben. A. signatur: S-0029. Mappe 0062: Nøytralitetsvaktene 1937-1940. Brev til 6. divisjon. Jnr. 0756/39. Datert: 16.09.1939.

Varangerbotn i Nesseby og Kirkenes stod ferdig på høsten 1939. Forsvaret så på veistrekningen som en klar forbedring av den militære beredskapen ved at man nå kunne bruke veiene til å transportere soldater og forsyninger, og til å evakuere såret personell ut av området med biltransport.¹⁰⁰ Sør-Varanger hadde opp til dette tidspunktet fått mesteparten av forsyningene via en helårlig sjøtransport ettersom at infrastrukturen for landtransport hadde vært dårlig rustet til å takle vintersesongen. Den tidkrevende reisen til Kirkenes var nå blitt betraktelig redusert og åpnet for sikrere alternativer dersom sjøtransporten til Varangerfjorden ble forstyrret.

Fra Vinterkrigens utbrudd skulle nøytralitetsvakten forhindre at norsk territorium kunne bli brukt av krigsdeltakerne ved å vise et militært nærvær langs grensen og sørge for at Norges plikt som en nøytral stat ble opprettholdt i tråd med de internasjonale nøytralitetsforeskriftene.¹⁰¹ For å sikre grensen ble det opprettet en 2 km bred vaktsoner fra finskegrensen hvor man måtte ha spesialtillatelse for å ferdes i området.¹⁰² Denne vaktsonen skulle gjøre det lettere for nøytralitetsvakten å ferdes og operere uten konstant å holde rede på sivilbefolkningen, bortsett fra de som hadde tillatelse til å oppholde seg innenfor grenseområdet. Det ble opprettet 8 ansvarsområder i grenselinjen fra Holmfoss nord for Svanvik og sør til Grensefoss der 3-rikrøysa ligger i dag. Disse ansvarsområdene ble kontinuerlig overvåket og patruljert av vaktlag fra nøytralitetsvernet.¹⁰³ Vaktsoldatenes oppgaver var blant annet å bemanne vakt- og observasjonsposter, samt opprette sikringsvern på strategiske punkter i terrenget. Dette gjorde det enklere for vaktmannskapet å identifisere og ta imot finske flyktninger som kom over grensen, eller eventuelt anholde fremmede soldater på norsk territorium.

Fra desember 1939 og utover vinteren 1940 ble det rapport om flere krenkelser av norsk luftrom i Øst-Finnmark. Det ble ofte meldt om sovjetiske fly som krenket det norske luftrommet over Sør-Varanger, men i tider der det var vanskelig å identifisere eierskapet ble

¹⁰⁰ historielag Sør-Varanger, [*Sør-Varangers Historie*] : [3] : *Sør-Varanger under 2. Verdenskrig : Arena I Stormaktskonflikt*, vol. [3] (Kirkenes: Historielaget, 1997). s. 10.

¹⁰¹ Kristiansen, "Tysk Trussel Mot Norge? : Forsvarsledelse, Trusselvurderinger Og Militære Tiltak Før 1940." s. 292.

¹⁰² Lunde mfl., *Sør-Varangers Historie*. s. 650.

¹⁰³ Sør-Varanger, [*Sør-Varangers Historie*] : [3] : *Sør-Varanger under 2. Verdenskrig : Arena I Stormaktskonflikt*, [3]. s. 11.

disse flyene klassifisert som av ukjent opprinnelse. Det ble igangsatt tiltak av myndighetene som skulle redusere faren for at infrastruktur og sivile liv skulle gå tapt dersom sovjetiske fly skulle streife innom norsk luftrom. Det ble innført blending, altså mørklegging, av bebyggelsen i Kirkenes, Bjørnevatn, Elvenes og på Jakobsnes.¹⁰⁴ Det ble senere avholdt luftvernsøvelser utover vinteren hvorefter det ble sendt ut informasjon fra luftvernsjefen til sivilbefolkningen med instruksjon om hva de skulle foreta seg dersom de skulle høre flyalarmen gå.

Det hadde vært opprettet kanonstillinger i Sør-Varanger under utbyggingen av nøytralitetsvernets i 1936-39. På høsten 1939 var disse stillingene bestykket med berg- og feltkanoner av ulike kaliber, bemannet av artillerister fra Bergbataljon nr.3 og improvisert infanterimannskap. Artilleristillingene i Nord-Norge ble i løpet av høsten 1939 gjennomgått av bergbataljonen som i brev informerte 6. divisjonsledelsen den 1. desember om mangler de hadde oppdaget.¹⁰⁵ Bergbataljonen anbefalte å plassere kanonene i nye stillinger hvor de kunne gjøre bedre nytte for seg ettersom deres daværende plassering ikke var egnet for det tiltenkte formålet. Et eksempel som ble nevnt var at de 6.5cm bergkanonene i Kirkenes var egnet til å bruk i bevoktning av veisperringer og dermed uegnet til bruk langs kysten mot havgåendefartøy i bevegelse, som var deres daværende formål. Kanonenes sideretningsevne var nesten ikke eksisterende, og skuddhastigheten var lav. Dersom de skulle brukes i stillinger ved sjøen burde kanonene være plassert i ildstillinger hvor de kunne beskytte mål som var i ferd med å ankre opp, eller legge til ved kai.

Etter en lengre brevkorrespondanse mellom bergbataljon nr.3 og 6. divisjonen ble det avgjort at de to kanonene i Narvik skulle tas ut av aktiv tjeneste og sendes tilbake til Setermoen.¹⁰⁶ Når det gjaldt forflytningen av artillerimannskapet så var det begrunnet med at bruken av improvisert artillerimannskapet i Sør-Varanger ikke var forsvarlig og at man trengte kvalifisert mannskap til å bemanne stillingene der. I bergbataljonens brev til forsvarssjefen i

¹⁰⁴ Lunde mfl., *Sør-Varangers Historie*. s. 651.

¹⁰⁵ 6. divisjon/distriktskommando Nord-Norge, staben. A. signatur: S-0029. Mappe 0062: Nøytralitetsvakten 1937-1940. Brev til 6. divisjon. Jnr. 1211/39 H. Datert: 01.12.1939. s. 1.

¹⁰⁶ 6. divisjon/distriktskommando Nord-Norge, staben. A. signatur: S-0029. Mappe 0062: Nøytralitetsvakten 1937-1940. Brev til Bergartilleribataljon nr.3. Jnr. 1211/39. Datert: 06.12.1939.

Øst-Finnmark av 11. desember ble det lagt frem et nytt detaljert oppsett av mannskap for kanonstillingene i Sør-Varanger som ble godkjent og iverksatt kort tid etter.¹⁰⁷

I tillegg til Alta- og Varangerbataljonens tilstedeværelse i Øst-Finnmark ble bataljon 1/IR14, også kjent som Helgelandsbataljonen, mobilisert den 1. desember til nøytralitetsvaktjeneste i Varangerområdet. På tidspunktet mobiliseringsordren kom var bataljonen inaktiv og hadde bare en minimal oppsetning som det var forventet at bataljonen skulle opprettholde i fredstid. Helgelandsbataljonen ble mobilisert med fremmøte for kompanisjefer og administrasjonspersonell i Mosjøen den 6. desember. Oppmøte for bataljonens ordinære mannskap var satt til den 11. desember.¹⁰⁸

Den planlagte avreisen fra Mosjøen hadde vært satt til den 16. desember, men på grunn av dårlig planlegging fra administrasjonen side ble bataljonens utsendelse til Finnmark forsinket. Det var planlagt at soldatene skulle bli sendt med dampskip, men da soldatene så at skipet var i ferd med å bli overfylt nektet de å gå om bord på skipet. Soldatene mente at det var uansvarlig å overlaste skipet fordi det ville gjøre ferden svært farlig. De over 800 soldater måtte fordeles på to båter for å unngå at de misfornøyde soldatene skulle begå mytteri, eller i hvert fall nekte å reise, under det de mente var utholdelig forhold.¹⁰⁹ Den dårlige moralen blant bataljonens innkalte mannskapet kom blant annet av at mesteparten av dem var fiskere som på grunn av innkallelsen ville gå glipp av lofotfisket og gå på økonomiske tap under vintersesongen. Feltoppakningen som mannskapet fikk utdelt viste seg å være mangelfull og mye av utstyret var gammelt, nedslitt av tiden og mangel på vedlikehold. Det gikk i tillegg usanne rykter om at sovjetiske krigsskip ville prøve å senke skipene på bataljonens ferd til Finnmark. Etter en lengre forsinkelse utover kvelden var Helgelandsbataljonen endelig på vei til Finnmark.

Under eskorte av jageren Sleipner ankom hurtigruteskipet «Irma» Vardø 19. desember med Helgelandsbataljonens første soldater. Fra Vardø ble de nyankomne soldatene sendt med busstransport til Nyborgmoen i Nesseby i påvente av å bli gjenforent med resten av

¹⁰⁷ 6. divisjon/distriktskommando Nord-Norge, staben. A. signatur: S-0029. Mappe 0062: Nøytralitetsvakten 1937-1940. Brev til 6. divisjon. Jnr. 1211/39. Datert: 11.12.1939.

¹⁰⁸ Åsvang, *Det Lange Feltoget : Med Ir 14 : 9. April-10. Juni 1940.* s. 16.

¹⁰⁹ Ibid. s. 18-19.

bataljonen. Dagen etter ankom bataljonens resterende soldater med dampskipet D/S Nordland Varangerområdet

I tillegg til forsterkning av hæravdelingene i Finnmark besluttet Nygaardsvold-regjeringen den 4. desember å opprette Finnmarksavdelingen som en marineavdeling underlagt 3. Sjøforsvarskommando som skulle forsterke nøytralitetsvaktens kapasitet i de nordlige havområdene.¹¹⁰ Den nyopprettede marineavdelingen fikk i oppgave å patruljere de nordlige farvannene for å sørge for at verken tyske eller sovjetiske krigsskip skulle kunne benytte seg av norske farvann innenfor den internasjonale 3-sjømils grensen til havs.

Operasjonsområdene var kyststrekningene rundt Ofotavsnittet og Narvik, farvannene mellom Hammerfest og Honningsvåg, og Varangerfjorden i Øst-Finnmark. Finnmarksavdelingen besto av de tre jagerne Sleipner, Æger og Gylder, ubåtene B2 og B5, mineleggeren Frøya, oppsynsskipet Fridtjof Nansen, depotskipet Lyngen, og fire bevoktningsfartøy samt de to panserskipene Eidsvold og Norge som ankom den nordlige landsdelen senere i måneden, med ankringsbase i Tromsø.¹¹¹

6.3 Etterretningstjenesten i Øst-Finnmark:

På 1930-tallet oppstod det problem med at de militære myndighetenes hadde en usystematisk tilgang på informasjon og i liten grad hadde mulighet til å fortolke meldingene som kom inn. Dette førte til at 6. divisjonen i 1936 framholdt nødvendigheten av å etablere en offensivt og defensivt etterretningstjeneste i Nord-Norge.¹¹²

Den offensive delen av tjenesten skulle observere og rapportere inn fremmed aktivitet, spesielt den sovjetiske marinens aktivitet i Barentshavet. Den defensive tjenesten skulle fokusere på å etablere en overvåkingstjeneste som skulle kunne konverteres til bruk for «systematisk kontraspionasje» ved nødvendighet. De områdene i landsdelen som etterretningstjenesten gav høyest prioritet til var Narvik, Lødingen, Tromsø, Honningsvåg og Kirkenes, i tillegg til å føre kontroll på post- og telegrafvesenet. I 1937 fikk Øst-Finnmark, i tillegg til Troms og Vest-Finnmark, oppnevnte etterretningssjefer med overvåkningsansvar for sine designerte

¹¹⁰ Hobson og Institutt for, *Total Krig, Nøytralitet Og Politisk Splittelse 1905-1940*, B. 3. s. 255.

¹¹¹ Ibid. s. 255.

¹¹² Kristiansen, "Tysk Trussel Mot Norge? : Forsvarsledelse, Trusselvurderinger Og Militære Tiltak Før 1940." s. 244.

område. Oppbygningen av et lokalt nettverk gikk relativt kjapt med både norske og finske informanter og kontakter som med jevne mellomrom rapporterte inn til militærledelsen.¹¹³ Under Vinterkrigen jobbet etterretningstjenesten i Nord-Norge for fullt med å tilegne seg informasjon om hva som foregikk på den andre siden av grensen. Informantnettverket ble viktig Vinterkrigen for å bedømme den sovjetiske militærledelsens planer, evaluere den sovjetiske hærens kampdyktighet under vinterforhold og undersøke risikoen hvorvidt det var fare for at nøytraliteten kunne bli brutt.

Den store etterspørselen på etterretningsinformasjon ble på et tidlig tidspunkt erkjent av oberstløytnant Os, 6. divisjonsstaben og Generalstaben. Denne etterspørselen førte til at oberstløytnanten henvendte seg til løytnant K. A. Marthinsen i 1939 med tilbud om å innta stillingen som etterretningsoffiser i Øst-Finnmark. Etter å ha takket ja til stillingen satte løytnant Marthinsen i gang med å innhente informasjon om hendelser i og utenfor Øst-Finnmark.¹¹⁴ Som etterretningsoffiser var det var flere sikkerhetsmessige utfordringer som måtte tilnærmes av løytnant Marthinsen under Vinterkrigen. Han rapporterte om faren for mulig grensekrenking med særlig et fokus på de sovjetiske styrkenes stridsdyktighet under de kjølige vinterforholdene.¹¹⁵ Arbeidet hans var blant annet å ha forhøre de finske flyktningene som kom over grensen om situasjonen i Petsamo og holde et øre åpent for detaljer som kunne være knyttet til Norge.

Mye av arbeidet som løytnant Marthinsen utførte i de første dagene av desember 1939 ble utført i hemmelighet. Dette var på grunn av at løytnanten flere ganger gikk på ski iført forkledning over grensen inn i Finland på nattetid. Han tilbrakte flere netter på finsk side av grensen for å observere forholdene og forhøre seg blant folk i Petsamo-området. Som følge av denne grensevandringen oppsto det rykter om at løytnanten bisto finlenderne med utstyr og aktiv kampdeltagelse mot de sovjetiske styrkene.¹¹⁶ Om dette hadde skjedd og blitt oppdaget, ville det hatt konsekvenser for troverdighet til norsk nøytralitet ved at en norsk etterretningsoffiser hadde forsynt den ene siden i krigen med utstyr. Det ville ha vært

¹¹³ Os, *Målsak, Strid Og Kultur : En Biografi Om Nordfjordingen Edvard Os*. s. 230.

¹¹⁴ Ibid. s. 234.

¹¹⁵ Ibid. s. 234.

¹¹⁶ Ibid. s. 234.

vanskelig å bortforklare en slik situasjon dersom russerne på en eller annen måte hadde klart å identifisere løytnant Marthinsen mens han oppholdte seg på finsk territorium.

I tillegg til innrapportering av kamphandlinger og andre hendelser av militær natur så hadde de militære og sivile myndighetene i oppgave å overvåke befolkningen i Sør-Varanger. Politifullmektig Jonas Lie (1899-1945) ble sendt til Kirkenes i 1939 for å lede politiets sikkerhetstjeneste under Vinterkrigen.¹¹⁷ Det skulle holdes øye med mistenkelig aktivitet og føres lister over de innbyggerne som hadde, eller kunne ha, kommunistiske sympatier.

I sin rapport av 4. desember meddelte løytnant Marthinsen at da han var på oppdrag i Finland ble han informert av finske tjenestemenn om potensielle kommunister som hadde komme seg inn i Norge via flyktningstrømmen.¹¹⁸ Han førte opp en liste av navngitte personene som enten allerede var etablert i Norge eller som kom over grensen som flyktninger. Etterretningstjenestens videre overvåking av kommunister innebar oppføring av lister med navn og hva de var mistenkt for. Overvåkingen kom i tillegg til å gjelde norske soldater mistenkt for å være kommunist sympatisører som hadde ankommet Øst-Finnmark for å utføre nøytralitetstjeneste sammen med sine avdelinger.

6.4 Oberstløytnant Os' plan, den brente jords taktikk?

Oberstløytnant Edvard Os var en mann som var svært åpen om sine meninger og kunne noen ganger oppfattes av de som ikke kjent han som ganske brysk og sta i sin fremferd. Os var en karriereoffiser som hadde blitt utnevnt til sjef for Varangerbataljonen i 1934 og beholdt denne stillingen da han ble utnevnt til forsvarssjef i Øst-Finnmark i desember 1939.¹¹⁹

Under Os sin tid som forsvarssjef i Øst-Finnmark i desember viste han stor bekymring for hva slags handlinger Sovjetunionen kunne foreta seg i det norsk-finske grenseområdet. Denne bekymringen kom frem i flere dokumenter hvor han kom med hypoteser og forslag til handlinger som han mente burde iverksettes for å forhindre at Sovjetunionen skulle opprette et fotfeste i Øst-Finnmark. Denne bekymringen ble mest sannsynlig forsterket av

¹¹⁷ Åsvang, *Det Lange Felittoget : Med Ir 14 : 9. April-10. Juni 1940.* s. 21-22.

¹¹⁸ Os, *Målsak, Strid Og Kultur : En Biografi Om Nordfjordingen Edvard Os.* s. 237.

¹¹⁹ *Ibid.* s. 222.

flyktningstrømmen og forholdene på den andre siden av grensen som løytnant Marthinsen hadde presentert i sin rapport av 4. desember.

Den finske Lapplandsgruppen som var en del av Nord-Finlands Gruppe under ledelsen av generalmajor Viljo Einar Tuompo, hadde siden starten av Vinterkrigen kjempet en desperat kamp mot den sovjetiske 9. armés framrykk mot Petsamo. Under evakueringen av Petsamo hadde de finske soldatene tatt i bruk den brente jords taktikk for å ødelegge mest mulig av det finske områdets infrastruktur for å nekte de russiske soldatene husrom og ly i det arktiske klimaet.¹²⁰ Mange av de sovjetiske soldatene ved Petsamofronten var rekruttert fra Ukraina og var ikke trent til å operere under vinterforhold. I tillegg var de dårlig utstyrt uten vinteroppakning noe som gjorde dem dårlig forberedt på de ekstremt kalde temperaturene som falt ned til under minus 30 grader i desember.

Løytnant Marthinsens omtale av Lapplandsgruppens handlinger under kampene med russerne, må ha gjort et sterkt inntrykk på oberstløytnant Os og hans videre vurdering av situasjonen på den andre siden av grensen. Den 5. desember meddelte oberstløytnant Os i et siffertelegram til 6. divisjonen at det var hans mening at de finske planene for en evakueringen og nedbrenning av Petsamo-området ville føre til at de sovjetiske styrkene med stor sannsynlighet ville krysse grensen inn i Norge for å søke husly i bebyggelsen i områdene rundt Svanvik og i Pasvikdalen.¹²¹ Videre meddelte oberstløytnanten at de norske styrkene i Sør-Varanger ikke kunne motstå et så alvorlig nøytralitetsbrudd på dette tidspunktet. Han mente at for å unngå nøytralitetskrenkelse så ville det sikreste være å evakuere sivilbefolkningen og svi av grensebebyggelsen i Sør-Varanger så snart finnene begynte å gjøre det samme ved Salmijærvi og Kolosjokki. Os mente at iverksettelsen av en slik plan måtte utføres slikt at de sovjetiske styrkene skulle få skylden for hendelsen. Dersom dette skulle bli tilfellet så ville oberstløytnanten gi ordre om å oppgi Øvre-Pasvik og konsentrere de norske forsvarsstyrkene i området rundt og nord for Svanvik.

For at en slik situasjon ikke skulle oppstå mente oberstløytnanten at forebyggende tiltak måtte bli iverksatt snarest. Dette skulle gjøres ved å starte en evakuering av befolkningen Øvre-Pasvik til og med Svanvik og områdene sørover. Denne evakueringen ville gjelde ca. 800

¹²⁰ Ibid. s. 236.

¹²¹ 6. divisjon/distriktskommando Nord-Norge, staben. Mappe 0062: Nøytralitetsvakten 1937-1940. Siffertelegram fra Oberstløytnant Os. Jnr. 1212/39 H. Datert: 06.12.1939. s. 1.

mennesker som ville måtte føres ut av Sør-Varanger kommune. Oberstløytnanten skrev videre at dersom styresmaktene ville gå med på en slik plan så måtte det straks sendes opp skip og forsyninger til ferden. Ferden burde holdes hemmelig og oberstløytnanten hadde ikke nevnt den foreslåtte planen til noen andre på det daværende tidspunktet, heller ikke at en tvangsevakuering kunne føre til at mange andre ville frivillig evakuere fra Sør-Varanger kommune. Han avsluttet med at de som skulle evakueres måtte bli varslet før den offisielle ordren slikt at russerne ikke skulle få vite om planen.¹²²

Innholdet i siffertelegrammet fra oberstløytnant Os ble ansett som så alarmerende av 6. divisjonsstaben at det førte til at divisjonen kontaktet kommanderende general Kristian Laake om situasjonen. Divisjonen var uenig med oberstløytnant Os sitt forslag og etter en telefonsamtalen med general Laake kunne de meddele at planen ikke ville bli godkjent.

Sett i perspektiv så var planen som oberstløytnant Os la frem svært kontroversielt i det at Norge ikke var i en aktiv krigssituasjon med Sovjetunionen. De norske styrker i Sør-Varanger var der som en del av nøytralitetsvakten for å sørge for at det ikke skulle komme til konflikt på norsk territorium. Regjeringen ville for all del forhindre at Norge skulle bli dratt inn i krigen, ved å gjøre noe så drastisk som å plutselig bruke den brente jords taktikk uten forvarsel kunne føre til dramatiske konsekvenser på Norges forhold til Sovjetunionen. I verste fall fryktet generalstaben og regjeringen at en slik handling ville framprovosere en fiendtlig respons fra Sovjetunionen, ettersom at det kunne ha ført til at Norge ikke lenger ville bli betraktet som en nøytral stat, men som en aktiv deltaker i Vinterkrigen.¹²³ Tap av nøytralitetsstatusen kunne videre føre til at Norge ville stå åpent som et nytt krigsteater for deltakerne i 2. verdenskrig uten noen offisielle allierte å støtte seg til.

Høyrerepresentant og tidligere major Sven Nilsens (1883-1958) formening om saken var at Edvard Os var en dyktig karriereoffiser av høy ansiennitet, men at han var sta og stri, noe som kunne gjøre det vanskelig å samarbeide med han.¹²⁴ Nilsen mente at disse egenskapene ikke var de rette slik situasjonen var på dette tidspunktet. Nilsen mente at jobben burde gå til en

¹²² Ibid. s. 2.

¹²³ Os, *Målsak, Strid Og Kultur : En Biografi Om Nordfjordingen Edvard Os.* s. 241.

¹²⁴ Ibid. s. 245.

offiser som ville skape den rette balansen som forsvarsledelsen var ute etter, og foreslo istedenfor at oberst Otto Ruge burde bli gjort til forsvarssjef i Øst-Finnmark.

Jurist og historiker Sverre Hartmann (1917-2003) sin versjon av saken i ettertid var at innholdet i telegrammet av 5. desember var nok til at Os ikke ble tildelt stillingen som ny regimentssjef med oberst grad og fullmaktene som forsvarssjef for Øst-Finnmark.¹²⁵

Hartmann hevdet at Os ble innkalt til kommanderende generals Laake kontor i juletidene i 1939 hvor det skal ha kommet fram at telegrammet av 5. desember alene skal ha vært årsaken til at han ble forbigått i utnevnelsen.

Barnebarnet til Edvard Os, Bendik Os (1950-) har i sin biografi om bestefaren kommet fram med nyansert versjon om hvorfor oberstløytnanten måtte tre tilbake fra stillingen sin som forsvarssjef i Øst-Finnmark.¹²⁶ Bendik Os mener at det var en rekke brev og telegramutvekslinger mellom general Laake og generalmajor Fleischer som følge av telegrammet av 5. desember som var grunnen til at oberstløytnanten etter noen uker ble avskjediget fra sin stilling som forsvarssjef av Øst-Finnmark. Denne korrespondansen hadde sammenheng med et møte i utenrikskomiteen 9. desember der det ble anbefalt at det skulle bli tilsatt en regimentssjef med oberst grad på grunn av styrkeoppbyggingen av nøytralitetsvaktavdelinger som hadde funnet sted i Varangerområdet.

16. desember ble det utsendt et hemmelig brev fra generalmajor Fleischer til oberst Wilhelm Faye.¹²⁷ I brevet kom det frem at beslutningen ble begrunnet med at ettersom styrken i Øst-Finnmark hadde oversteget 2 bataljoner og med hensyn til at Varangerbataljonen når som helst kunne bli innkalt til nøytralitetstjeneste, så hadde divisjonen i konferanse med kommanderende general bestemt at oberst Faye som sjef for 6. feltbrigade skulle fra 21.12.1939 tiltre stillingen som forsvarssjef for de militære styrkene i Øst-Finnmark.

Oberstløytnant Os meddelte 21. desember 1939 i sin dag- og meldebok om tilsetningen av oberst Faye som den nye forsvarssjefen av Finnmark. Han må ha vært noe forvirret da kaptein Magnus meldte seg som oberst Fayes adjutant og av at han ikke hadde hørt noe om

¹²⁵ Ibid. s. 245.

¹²⁶ Ibid. s. 245.

¹²⁷ Ibid. s. 247.

tilsettelsen før på dette tidspunktet.¹²⁸ Oberstløytnanten fikk senere på dagen mottatt bekreftelse på at oberst Faye hadde blitt tilsatt som den nye forsvarssjefen av Øst-Finnmark.

Os ble som nevnt tidligere informert om saken av kommanderende general Laake da han ble innkalt til møte på Laakes kontor da han var hjemme i Oslo på permisjon i julen 1939. Til tross for at han ikke lenger innehadde stillingen som forsvarssjef i Øst-Finnmark var oberstløytnanten fortsatt bataljonssjef for Varangerbataljonen med tilstedeværelse i varangerområdet ut Vinterkrigen. Likevel kan man ha forståelse for at å det må ha vært en skuffelse for Os å ha blitt forbigått i forfremmelsen til oberst med de fullmaktene graden ville innebære hvis han hadde beholdt stillingen som forsvarssjef i Øst-Finnmark.

6.5 Grensehyttene - Brudd på nøytralitet?

Fra da Vinterkrigen startet i slutten av november 1939 var det flere hytter og gammer langs den norsk-finske grensen som var under oppsyn av grensekompaniet i Kirkenes. De fleste av bygningene var eid og brukt av sivile, men noen av disse hyttene ble disponert og innredet slikt at vaktssoldater kunne ta dem i bruk når de var på grensepatrolje. Hyttene kunne dermed brukes som midlertidig oppholdssted og i tillegg fungere som lagringsplass for forsyninger som vaktssoldatene kunne ta i bruk når de oppholdt seg der.

Min gjennomgang av 6. divisjonsarkivet viser at noen av disse hyttene ble tatt i bruk av finske patruljer. Det som er oppsiktsvekkende er at norske militær myndigheter i Øst-Finnmark, som skulle handheve norsk nøytralitet under Vinterkrigen, hadde kjennskap til at dette bruddet på nøytralitetsforeskriftene fant sted. Jeg skal nå komme med et eksempel på at disse grensehyttene ble tatt i bruk av finske soldater med full kjennskap til fra norsk side. Her vil jeg ta i bruk sersjant Pleyms dagsrapport for vaktpatruljen i Grense-Jakobselv 1-7. desember 1939.¹²⁹ Deretter skal jeg henviser til et hemmelig brev fra etterretningsoffiser løytnant K. A. Marthinsen som sersjant Pleym mottok den 10. desember 1939.¹³⁰ Disse dokumentene er ikke

¹²⁸ Ibid. s. 247.

¹²⁹ 6. divisjon/distriktskommando Nord-Norge, staben. Mappe 0062: Nøytralitetsvakten 1937-1940. Dagsrapporter for vaktpatruljen i Grense-Jakobselv i tiden 1/12 – 7/12. Jnr. 1298/39.

¹³⁰ 6. divisjon/distriktskommando Nord-Norge, staben. Mappe 0062: Nøytralitetsvakten 1937-1940. Hemmelig-personlig brev. Mottaker: Sersjant Pleym. Avsender: Løytnant K. A. Marthinsen. Datert: 10.12.1939.

lenger klassifisert som hemmelig av Forsvaret og er tilgjengelig for offentligheten ved Statsarkivet i Tromsø.

Fire dager etter å ha ankommet Grense-Jakobselv den 1. desember dro Sersjant Pleym's patrulje ut for å undersøke de nærliggende områdene for aktivitet. Vaktpatruljen besto av 5 mann ledet av sersjant Pleym. De 4 vaktsoldatene utsendt på patrulje sammen med sersjanten var menig Mørk, Caspersen, Gravrok og Olsen.

Bortsett fra å observere ukjente fly over Grense-Jakobselv, som senere viste seg å være norske sjøfly, så var det ikke noe verdt å rapportere på formiddagen den 4. desember. På ettermiddagen kl. 17:30 rapporterte sersjant Pleym's patrulje at seks flyktninger fra Finland hadde tatt seg over grensen. Tirsdag 5. desember kunne patruljen rapportere om lyd og observasjon av ukjente fly. De kunne i tillegg rapportere om støy fra kamphandlingene mellom finske og sovjetiske styrker på den andre siden av grensen.

Kl. 06:00 på morgenen onsdag 6. desember dro sersjant Pleym's patrulje ut for å undersøke den nærliggende bebyggelse langs grensen i Grense-Jakobselv. Patruljen kunne rapportere at alle gammer og hytter ble undersøkt, men at det ikke fantes tegn på menneskelig aktivitet bortsett fra i en av hyttene. Utenfor hytten som var eid av H. Dahl fant patruljen skispor sørfra tilhørende en gruppe på rundt 10-15 mann. Da patruljen undersøkte hytten viste det seg at det var tegn til at bygningen hadde nylig vært i bruk. Ovnene inne i hytta var ennå varme, i tillegg fant de tomme sigarett- og fyrstikkesker med finske etiketter. Etter å ha undersøkt hytten fulgte patruljen de etterlatte skisporene til den ukjente gruppen, men måtte gi opp forfølgelsen da de mistet sporet av dem ved Langvatnet. Sersjant Pleym spekulerte i rapporten om at det hadde vært en finsk patrulje som hadde oppholdt seg i hytten, men om finlenderne hadde overnattet i bygningen visste han ikke.¹³¹ Over de neste dagene var sersjant Pleym's patrulje på utkikk etter finsk aktivitet i området, men det var ingen gjentakelse av hendelsen fram til vaktpatruljen ble avsluttet den 7. desember.

¹³¹ 6. divisjon/distriktskommando Nord-Norge, staben. Mappe 0062: Nøytralitetsvakten 1937-1940. *Dagrapporter for vaktpatruljen i Grense-Jakobselv i tiden 1/12 – 7/12.* Jnr. 1298/39. s. 4.

Den 10. desember, samme dag som sersjant Pleym hadde innrapportert hendelsesloggen 1-7. mottok han et hemmeligstemplet brev fra etterretningsoffiser løytnant Marthinsen.¹³² I dokumentets første avsnitt blir sersjanten informert om at han og patruljen alltid skulle la en hytte stå tom i Grense-Jakobselv slik at finske patruljer kunne bruke den til å hvile og oppholde i seg når de var i felten. Dette skulle holdes hemmelig og være utelatt offentlighetens kjennskap. Verken avsender eller mottaker av brevet skulle i offentlighet erkjenne noen som helst kunnskap til saken. Sersjant Pleym ble videre oppfordret til å brenne dokumentet så fort han var ferdig med å lese det slikt at ingen informasjon om saken kunne havne på avveie.

I dokumentets andre avsnitt blir det klargjort for sersjant Pleym hva som var forventet av hans vaktpatrulje dersom de skulle komme til å støtte på finske patruljer i felten. Under ingen omstendigheter, bortsett fra i selvforsvar, skulle de norske soldatene åpne ild mot finnene. De skulle holde seg unna og ikke oppsøke de finske patruljene med mindre de finske patruljene oppsøkte dem først. Dersom de ble oppsøkt av finnene skulle de forspørre seg om hva det gjaldt og høyest rangerende befal skulle etter beste evne avgjøre hva som skulle bli foretatt på det gitte tidspunktet.¹³³

Innholdet i brevet som Lt. Marthinsen hadde utstedt til sersjant Pleym ble kjent for 6. divisjonsstabssjef Lindback-Larsen som sendte et brev til oberstløytnant Os 20. desember med klar beskjed om at dette var uakseptabelt. Divisjonen viste til nøytralitetsforeskriftene som tilsa at nøytralitetsvakten sørge for at norsk territorium ikke skulle være tilgjengelig, og på ingen måter tas i bruk av fremmede lands militærstyrker.¹³⁴ Norges status som et nøytralt land var avhengig av at en streng linje ble ført overfor begge partene i Vinterkrigen for å unngå å bli dratt inn konflikten.

¹³² 6. divisjon/distriktskommando Nord-Norge, staben. Mappe 0062: Nøytralitetsvakten 1937-1940. Hemmelig-personlig brev. Mottaker: Sersjant Pleym. Avsender: Løytnant Karl A. Marthinsen. Dater: 10.12.1939.

¹³³ Ibid.

¹³⁴ 6. divisjon/distriktskommando Nord-Norge, staben. Mappe 0062: Nøytralitetsvakten 1937-1940. Til Forsvarssjefen i Øst-Finnmark. Nøytralitetsvakt. Jnr. 1278/39H. Dater: 20.12.1939.

6.6 En finsk avdeling krysser grensen.

I dag- og meldeboken til oberstløytnant Edvard Os får vi et innsyn i en hendelse som fant sted fant sted natten til 17. desember, der en avdeling med finske soldater krysset grensen over Pasvikelva inn i Norge.

Den finske avdelingen under kommandoen av fenrik Aarne Lohva hadde vært en del av Lapplandsgruppen som hadde vært i kamp med russerne i Petsamo-området siden krigsstart i slutten av november. De sovjetiske styrkene hadde gradvis utmanøvrert fenrik Lohvas avdeling og den 17. desember befant de seg omringet av russiske soldater nær grensen ved Pasvikelva. Etter å ha blitt presset fra stillingen sin ved Mannikajokki avgjorde fenrik Lohva at avdelingen hans skulle krysse den islagte elva inn i Norge for å unngå å bli tatt til fange av russerne.¹³⁵ Etter å ha krysset grensen i ly av mørket natten 17. til den 18. ble de funnet av norske vaktssoldater på patrulje ved Skogfoss. De finske soldatene ble anholdt og avvæpnet, og deretter brakt til Svanvik skole for midlertidig innkvartering.

Hendelsen ble meldt inn kl. 09:00 på mandags morgen den 18. desember. I rapporten ble det rapportert at 41 finske soldater hadde blitt anholdt og brakt til Svanvik, mens 21 av de finske soldatene ennå befant seg på Skogfoss. Fra kl. 09:45 ble det rapportert om harde trefninger på den finske siden av grensen utover formiddagen. Det ble meldt inn kl. 10:23 at det hadde blitt satt ut rykter via Stockholm at russiske stridsvogner hadde omgått finnenes stillinger ved bruk av norsk territorium.¹³⁶ Disse ryktene ble imidlertid avfeid av oberstløytnant Os som grunnløse rykter med hensikten å få norske styrker til å blande seg inn i kamphandlingene. Utpå dagen kl. 11:45 ble det igjen rapportert inn nye rykter, denne gangen fra løytnanten på Skogfoss. Russerne skulle tilsynelatende ha omgått finnene ved Nautsi på norsk territorium. Disse ryktene førte til at Oberst Os kontaktet den finske bataljonssjefen ved Høyhrnjarvi som avkreftet ryktene om russisk nøytralitetskrenkelse.¹³⁷

Verdt å nevne er at hvis ryktene som kom inn 18. desember hadde vist seg å være sann, så kunne det hatt potensialet til å skape en alvorlig politisk krise mellom Norge og

¹³⁵ Sør-Varanger, [*Sør-Varangers Historie*] : [3] : *Sør-Varanger under 2. Verdenskrig : Arena I Stormaktskonflikt*, [3]. s. 11.

¹³⁶ 6. divisjon/distriktskommando Nord-Norge, staben, Mappe 0062: Nøytralitetsvakten 1937-1940. *Melde- og dagbok ført av sjefen for Aust-Finnmark Forsvar*. s. 38

¹³⁷ Ibid. s. 39.

Sovjetunionen. Det kunne ha fått diplomatiske konsekvenser ettersom at det ville ha vært et alvorlig brudd på de internasjonale nøytralitetsreglene som Norge forholdt seg til under Vinterkrigen. På den annen side ville det samtidig ha vært et brudd på den sovjetiske høykommandoens ordre til 14. arme om at de sovjetiske soldatene ikke under noen omstendigheter skulle ta seg inn på verken norsk eller svensk territorium under Vinterkrigen.

Angående fenrik Lohva og avdelingen hans, så ble de fraktet til Kirkenes med buss der de hadde midlertidig opphold før de ble sendt videre til Vardøhus festning med båt. På Vardøhusfestning ble Lohvas avdeling på 41 mann internert sammen med 19 andre finske soldater som hadde blitt anholdt på norsk territorium. På grunn av at fenrik Lohva var av høyest rank blant de internerte soldatene undertegnet han en erklæring den 27.12 der han gav sitt æresord på at han ikke ville forsøke å rømme under reisen fra Vardøhus til interneringsleiren ved Hegra festning i Trøndelag.¹³⁸ Lohva lovet i tillegg at han ville være behjelpelig for norske sersjant Bull for at transporten skulle gå greit. Han fikk det moralske ansvaret for å sørge for at de menige soldatene underordnet seg hans autoritet og oppfordre dem til å ikke prøve å rømme under transporten sørover.

6.7 Konklusjon:

Da andre verdenskrig startet på høsten 1939 ser vi at Norge reagerte med å mobilisere nøytralitetsvakten til de områdene som var mest utsatt for nøytralitetskrenkelse. Styrkingen av forsvaret i Øst-Finnmark ble prioritert ettersom at Varangerfjorden ble ansett som et område av stor strategisk verdi av hærledelsen, kommanderende general Laake og sjefen for 6. divisjonen generalmajor Fleischer.

Da Vinterkrigen startet 30. november kom det som et lyn ut av klar himmel. De de norske myndighetene i Sør-Varanger som måtte etablere en flyktning komite og forberede husrom til hundrevis av nyankomne finske flyktninger som i all hast hadde flyktet over til Norge fra Petsamo. Oberstløytnant Os som var bataljonssjef for Varangerbataljonen og forsvarsjef i Øst-Finnmark fikk det store ansvaret for å organisere en aktiv nøytralitetsvakt langs den norsk-finske grensen fra Grense-Jakobselv, langs Pasvikelva sør til området hvor Treiksrøysa står i dag. Forsterkningene som ble sendt til Øst-Finnmark fra starten av desember og i tillegg

¹³⁸ 6. divisjon/distriktskommando Nord-Norge, staben. Mappe 0062: Nøytralitetsvakten 1937-1940. Evakuering av finske soldater. Jnr. 1343/39H. 27.12.1939.

til ordinære militære mannskap ble det i tillegg sendt etterretningspersonell og mannskap fra andre støtte avdelinger for å sikre område.

Nøytralitetsbrudd fra norsk side kom til syne i et brev fra løytnant Marthinsen til sersjant Pleym der det blir lagt frem klare instruksjoner for hvordan de norske soldatene skulle oppføre seg dersom de kom i kontakt med finske patruljer på den norske siden av grensen. Dette fikk konsekvenser da 6. divisjonsstaben fant ut av dette og ga klar beskjed med pålegg til forsvarssjefen i Øst-Finnmark om at dette ikke skulle forekomme ettersom at det var imot de internasjonale nøytralitetsinstruksene som Norge var pålagt å opprettholde for å kunne hevde sin status som et nøytralt land.

En annen hendelse der nøytralitetsvakten var involvert i var da fenrik Lohven og 40 andre finske soldater fra Lapplandsgruppen krysset grensen inn i Norge etter å ha blitt omringet av sovjetiske styrker. Etter å ha blitt anholdt og satt i arrest ble de finske soldatene sendt til Vardø i påvente av transport til de interneringsleiren ved Hegrafestning i Trøndelag. På vei til Hegrafestning klarte noen finske soldater å rømme fra fangenskap til Sverige og tilbake til Finland.

7 Kapitel: Nøytralitetsvakt i Øst-Finnmark, januar-februar 1940.

I dette kapittelet skal jeg ta for meg noen hendelser som hadde stor innvirkning på nøytralitetsvakten i Øst-Finnmark i måneden januar-februar i 1940. I første delen av kapittelet skal jeg innom Altabataljonens tilstedeværelse i Øst-Finnmark, samt dimittering og avløsning av det økende antall avdelinger som befant seg i landsdelen. I den andre halvparten av kapittelet vil fokuset være på grensekrenkninger og nøytralitetsbrudd som følge av sovjetiske overflyging av den østlige delen av fylket. I tillegg ta et blick på hvordan regjeringens nøytralitetsinstruks av 1938 fikk innvirkning på nøytralitetsvaktens oppdrag i Øst-Finnmark under Vinterkrigen.

7.1 Altabataljonen, overgang fra desember 1939 til januar 1940:

Altabataljonen hadde på høsten 1939 tilbrakt mesteparten av nøytralitetstjenesten i den nordlige delen av Varangerområdet. I slutten av november ble bataljonen beordret til å reise

med båt til Nyborg i Nesseby kommune innerst i Varangerfjorden. Soldatene skulle transporteres til Øst-Finnmark med full krigsutrustning og oppakning, med unntak av tren (hester med utstyr).¹³⁹ Etter at båtene hadde forlatt Alta fikk bataljonen utdelt nye ordre om å legge til kai i Kirkenes istedenfor ved Nyborg. Grunnen til at Altabataljonen ble beordret til Sør-Varanger istedenfor Nesseby var at bataljonen skulle forsterke garnisonskompaniet ved den norsk-finske grensen i Pasvik. Altabataljonen ankom havnen i Kirkenes på morgenen 1. desember.

Garnisonskompaniet under ledelsen av Alf Bentz hadde i slutten av november blitt flyttet ut av Kirkenes til Svanvik hvor de hadde etablert 8 vaktområder langs grensen mellom Grensefoss og Holmfoss.¹⁴⁰ Etter at Altabataljonen hadde losset skipene ble troppene transportert til grensen der de ble fordelt på de ulike vaktområdene som garnisonskompaniet alene ikke kunne utfylle. Oppgavene soldatene fikk ved ankomst var å bygge forsvarsverker, grave skyttergroper, sette opp maskingeværstillinger og vaktposter. Innkvarteringen ble bygd av soldatene selv som måtte sprengte fjell, hogge tømmer og sette opp lemmebrakker. I vaktområdene roterte soldatene mellom vakttjeneste og patruljering av grenseområdet. I tillegg ble det satt av tid til opptrening av personell via kamptrening, våpenopplæring og mindre øvelser for å forberede soldatene på strid.

Altabataljonens tilstedeværelse i Sør-Varanger var for flesteparten av soldatene et relativt kortvarig opphold. Regjeringens bestemmelse om at IR.15, Altabataljon og Varangerbataljon skulle holdes i operativ tjeneste ut 1. desember hadde vært utstedt av kommanderende general Laake 27. november 1939.¹⁴¹ På grunn av at bataljonen hadde vært mobilisert helt siden høsten så var soldatene tjenestetid snart over.

Den første dimitteringen fant sted i midten av desember hvorav over halvparten av bataljonen ble sendt tilbake til bataljonens standkvarter ved Altagård. Den første dimitteringen ble preget av uro ettersom mangel på kommunikasjon og samhandling førte til at en hurtigrute tilsynelatende ble rekvirert til Altabataljonens hjemferd 17. desember uten de rette tillatelsene. Dette førte til en rekke brevkorrespondanser mellom offiserene om hvem som hadde skylden for hendelsen, men hadde stort sett ingen langtidsrekkende konsekvenser for

¹³⁹ Andersen og Norge Hæren Varanger, *Varanger Bataljons Historie 1898-1995*. s. 129.

¹⁴⁰ Ibid. s. 131.

¹⁴¹ Ibid. s. 133-134.

bataljonen i ettertid. Den resterende halvparten av bataljonen ble værende igjen i Øst-Finnmark over nyåret, hvorav dato for dimittering ble satt til den 15. januar 1940. Mesteparten av tiden som Altabataljonen brukte i denne perioden ble brukt til vakthold i påvente av avløsning, samt vintertrening i det kalde arktiske klimaet.

7.2 Mobilisering, dimittering og avløsninger i januar 1940:

Det ble besluttet at IR.12, Sør-Trøndelags feltbataljon nr.1 (1/IR.12), under kommando av major Nils C. Bøckman (1880-1973), skulle mobiliseres den 5. januar for å delta i nøytralitetsvakten i Øst-Finnmark på starten av nyåret 1940. Bataljonen som senere skulle få tilnavnet Trønderbataljonen under felttoget i Narvik ble satt opp med et mannskap i aldersklassen 20-26 år på rundt 800 mann med 60-84 våpentjenestedager bak seg, samt 90 hester og det nødvendige utstyr til felttjeneste.¹⁴² Trønderbataljonen ankom Vadsø den 15. januar for å avløse 1/IR.15, hvorav bataljonen kort tid etter ankomst ble innkvartert i bydelen som på tidspunktet var kjent under navnet «Kvenbyen». Etter å ha oppholdt seg i Vadsø ut måneden ble Trønderbataljonen i februar sendt til Sør-Varanger med ansvar for å bevokte den norsk-finske grensen i Pasvikdalen.

Den 8. januar 1940 besluttet regjeringen å iverksette en delvis mobilisering av det norske forsvaret. Dette gav kommanderende general Laake fullmakt til å mobilisere flere avdelinger til nøytralitetsvakten i Nord-Norge. Ordren av 8. januar førte til at Varangerbataljonen som tidligere hadde blitt dimittert 20. desember 1939, ble kalt til 2. gangs mobilisering 18. januar 1940.¹⁴³ Samme dag som Varangerbataljon ble mobilisert henvendte oberstløytnant Faye seg til 6. divisjonen om å få tildelt hjelpe- og forsyningsavdelingen som vanligvis var tildelt divisjonens feltbrigade. Henvendelsen ble innvilget av 6. divisjonsstabens den 26. januar og åpnet for å overføre støtteavdelingen til nøytralitetsvakten under Fayes kommando. Denne avdelingen utgjorde 1 lastebiltropp, 1 sykebærertropp og 1 motorisert feltsykehus. I tillegg til dette fikk oberstløytnant Faye tillatelse til å overføre personell ved behov mellom divisjonen og de lokale forsvarssjefene. Overføringen av denne støtteavdelingen tok tid å sette i gang og den kom ikke til å være til stede i Øst-Finnmark før den 3. mars.

¹⁴² Ibid. s. 135

¹⁴³ Ibid. s. 135.

Da 1/IR.14, Helgelandsbataljonen, ankom Øst-Finnmark 18. desember 1939 ble den overført til Nyborgmoen hvor bataljonen overtok ansvaret for basen fra et kompani fra Varangerbataljonen, forsterket med en mitraljøsetropp, som kort tid etter ble dimittert like før julen. Etter å ha oppholdt seg i Nesseby over julen 1939 ble Helgelandsbataljonen sendt til Sør-Varanger mellom den 13. og 15. januar 1940 for å overta ansvaret for vaktholdet langs grensen fra Altabataljonen som var i ferd med å forlate Øst-Finnmark.¹⁴⁴

15. januar 1940 reiste IR.15s 1. bataljon (1/IR.15) fra Sør-Varanger tilbake til sin standkvarter ved Elvegårdmoen i Narvik. Fremme ved Elvegårdsmoen ble 1. bataljonen avløst av regimentets 2. bataljon (2/IR.15) som overtok den nå dimitterte bataljonens materiell, våpen og utstyr. 2. bataljonen overtok ansvaret til 1. bataljon og kort tid etter mobilisering sendt til Øst-Finnmark for å delta i nøytralitetsvakten.¹⁴⁵

Antallet avdelinger i den østlige delen av fylket ble forsterket ytterligere gjennom vinteren 1939-40. Styrken som ble etablert i Øst-Finnmark utgjorde til sammen tre infanteribataljoner, garnisonskompaniet, i tillegg til støtte- og spesialavdelinger. Per 15. februar talte den kombinerte styrken i Øst-Finnmark mellom 3000 og 3500 menn.¹⁴⁶ Disse avdelingene ble satt opp med full krigsutrustning, men det var ikke noe som skulle tilsi at hær- og marineavdelingene i Nord-Norge skulle brukes til noe annet enn nøytralitetsvern.

7.3 Spørsmålet om nøytralitet og ulovlige overflygninger i norsk luftrom:

Helt siden starten av Vinterkrigen hadde det vært observert fremmede fly som nesten daglig krenket norsk luftrom. Ifølge de internasjonale nøytralitetsforeskriftene hadde de norske nøytralitetsverntroppene full rett til å åpne ild for å beskytte norsk luftrom og opprettholde landets nøytralitet. Problemet som oppstod var at til tross for nøytralitetsforskriften så ble nøytralitetsverntroppene beordret til å ikke åpne ild mot fremmede fly som tok seg inn i norsk luftrom. De norske myndighetene protesterte offentlig på de ulovlige handlingene, men ikke mer enn det.

¹⁴⁴ Åsvang, *Det Lange Felittoget : Med Ir 14 : 9. April-10. Juni 1940*. s. 20.

¹⁴⁵ Andersen og Norge Hæren Varanger, *Varanger Bataljons Historie 1898-1995*. s. 134.

¹⁴⁶ Hobson og Institutt for, *Total Krig, Nøytralitet Og Politisk Splittelse 1905-1940*, B. 3. s. 256.

I september 1939 hadde det vært utstedt et direktiv som omhandlet hvordan nøytralitetsvakten skulle handtere nøytralitetskrenkelse av norskluftterritorium av de krigførende maktene. Direktivet av 06.09.1939, utstedt av kommanderende general Laake, tilsa at de krigførende maktens luftfartøy skulle forsøkes hindret, om nødvendig med makt, fra å fly over norsk territorium med mindre flyet var i en nødssituasjon. Inntil videre så skulle det være forbudt å bruke skarp ammunisjon med mindre det var helt åpenbart at det vedkommende flyet hadde til hensikt å foreta fiendtlige handlinger mot landet.¹⁴⁷

Begrunnelse for å ikke bruke skarp ammunisjon var at man skulle redusere risikoen for å komme til å beskytte egne fly, og utenlandske fly som lovlig tok seg inn på norsk luftrom.¹⁴⁸ Til tross for denne begrunnelsen gjorde 6. divisjonsstaben kommanderende general Laake oppmerksom på at direktivets utforming ville skape problemer og vanskeliggjøre situasjonen for nøytralitetsverntroppene som var satt til å utføre luftverntjeneste. I Laakes brev til Forsvarsdepartementet av 08.12 fremholdt han at han så på det som en risiko for Sjøforsvarets vakthold på kysten i mørke og tåke, om luftvernets forbud om bruk av skarp ammunisjon ble annullert på det daværende tidspunktet. Han tilføyde i tillegg at dersom norsk territorium ble krenket, noe som 6. divisjonen allerede hadde meldt fra om, så ville det åpne for en øyeblikkelig endring i regelverket.¹⁴⁹

I løpet av desember måned utviklet situasjonen seg slikt at sovjetiske, eller uidentifiserbare, fly ble observert over finsk territorium og langs den finsk-norske grensen. Det ble rapportert 26.12 at nøytralitetsvakter hadde vært vitne til at sovjetiske fly hadde trengt inn i norsk luftrom over Sør-Varanger for så å komme flygende inn mot finsk territorium vestfra over Pasvikkdalen for å drive både observasjon og beskytning av finske stillinger.¹⁵⁰

Krenkingen av norsk luftrom over Sør-Varanger fortsatte ut på nyåret av 1940 hvorav et alvorlig tilfelle av nøytralitetsbrudd da et norsk rekognoseringsfly kom under ild fra et sovjetisk jagerfly. Hendelsen fant sted 12.01.1940 på norsk side i grensestrøket langs den norsk-finske grensen da pilotene løytnant K. Jacobsen og sersjant Moe var ute på rekognoseringspatrulje ca. 2 km nord for Svanvik og ca. 1-2 km vest for grenselinjen.

¹⁴⁷ O. Munthe-Kaas, *Norges Grensevakt I Nordøst : Fra 1918 Til 1963* (Oslo: Gyldendal, 1964). s. 104.

¹⁴⁸ Ibid. s. 104.

¹⁴⁹ Ibid. s. 104.

¹⁵⁰ Ibid. s. 104.

Rekognoseringsflyet ble passert rundt 100 meter over bakkehøyde av et sovjetisk jagerfly som hadde kommet tvers over Salmijarvi for så å krysse inn på norsk luftterritorium.¹⁵¹

Senere på formiddagen observerte løytnant Jacobsen og sersjant Moe flere sovjetiske fly, men denne gangen med et mye mer dramatisk utfall enn tidligere. Fra en høyde på rundt 600 meter utførte et sovjetisk jagerfly et stupangrep med to maskingeværsalver mot rekognoseringsflyet. Kulebygene førte til at den norske piloten måtte utføre en rekke manøvrer for å prøve å riste angriperen av seg. Løytnant Jacobsen slapp unna med skrekken da det sovjetiske flyet avbrøt videre angrep og fløy i retning av Bjørnevatn tilbake mot finsk territorium. I sin rapport fastslo løytnant Jacobsen at hendelsens varighet var på ca. 5 minutter.¹⁵²

I tillegg til denne nærkontakten mellom norske og sovjetiske piloter, så fløy 11 sovjetiske fly over den norske grensen mellom Kobbefoss og Nyrud, og mellom Hestfoss og Tangefoss. Det var grensevaktene på Tangefoss som meldte om at fem av de sovjetiske flyene hadde flydd over grenseposten på vei tilbake til finsk territorium.¹⁵³ Dette førte til at oberst Faye sendte et telegram til 6. divisjonen der han informerte om krenkingen av norsk luftrom, samt informere om at sovjetiske fly hadde bombet Ivalo og at de muligens hadde en landingsplass nordøst for Salmijarvi på det frosne vannet Kuotsjavri. Denne utviklingen førte til at oberst Faye sendte et telegram 13.01 til divisjonen der han understrekte nødvendigheten av å få tildelt egne høytflygende jagerfly og midler til å organisere, og få opprettet en bakkekontroll. I tillegg, at direktivet om å ikke bruke skarp ammunisjon til luftvern måtte bli opphevet slik at fremmede fly som krenket norsk luftrom ikke skulle kunne gjøre det ustraffet. Slik som situasjonen var på tidspunktet, mente oberst Faye, at dersom man ikke tok disse forholdsregler så kunne enn ikke forvente at den norske nøytraliteten ville bli respektert.¹⁵⁴

Det kan spekuleres i om angrepet på det norske rekognoseringsflyet var en bevisst handling, eller om det kanskje var et tilfelle der piloten av det sovjetiske jagerflyet trodde at rekognoseringsflyet var av finsk opprinnelse. Fordi den norsk-finske grensen har en svært synlig markering med Pasvikelva som geografisk grensemarkør, så la oberst Faye frem to

¹⁵¹ Ibid. s. 104.

¹⁵² 6. divisjon/distriktskommando Nord-Norge, staben. A. signatur: S-0029. Mappe 0062:

Nøytralitetsvakten 1937-1940. Rapport av løytnant K. Jacobsen. Jnr. 235/40. Datert: 13.01.1940. s. 2.

¹⁵³ Munthe-Kaas, *Norges Grensevakt I Nordøst : Fra 1918 Til 1963*. s. 104.

¹⁵⁴ Ibid. s. 105.

punkter i sin rapport til 6. divisjonen om forhold der fremmede fly kunne ufrivillig komme til å krenke grensen. I punkt nr.1 kunne grensekrenking finne sted dersom det skulle plutselig oppstå dårlig og usiktbart flyge vær. Punkt nr.2 tilsa at grensekrenking kunne oppstå hvis den ene partens fly ble tvunget inn på norsk området av motparten.¹⁵⁵

7.4 Norges protest på grensekrenkelse av norsk luftrom:

Som følge av sovjetiske flys gjentatte grensekrenkelser av norsk luftrom sendte utenriksdepartementet en offentlig protest til den sovjetiske legasjonen i Oslo den 13.01. I protesten henviste utenriksdepartementet til de norske nøytralitetsforskriftene av 13/5 1938 §8 som tilsa at sovjetiske krigsflys bruk av norsk luftrom var et brudd på norsk nøytralitet.¹⁵⁶

Til tross for utenriksdepartementets offentlige protest mot Sovjetunionen 13. januar, hendte det dagen etter at sovjetiske fly igjen krenket det norske luftrommet over Sør-Varanger.¹⁵⁷ Kl. 11:00 på formiddagen ble 32 sovjetiske fly observert da de fløy over Svanvik, Hundvann, Myrset, Skogfoss, Skogly, Jordanfossen og Nyrud med sporadisk mellomrom. Noe unikt som skjedde denne gangen var at norske vaktmenn kunne rapportere inn kl. 14:48 at et av de russiske flyene hadde landet på isen ved Skrøytnes. Den norske vaktmannen som kom til stedet, prøvde å anholde den sovjetiske flygeren som i respons trakk og truet vaktmannen med pistol. Vaktmannen tilkalte forsterkninger, men innen resten av vaktlaget hans ankom området så hadde den sovjetiske flygeren tatt av og flydd mot den finske grensen i retningen av Salmijavri.¹⁵⁸ Som følge av denne konkrete nøytralitetskrenkelsen sendte utenriksdepartementet igjen en protest til den sovjetiske legasjonen.

Den 16.01 sendte 6. divisjonen et brev til kommanderende general Laake der 6. divisjonsstaben understrekte sin frustrasjon over forbudet om å skyte med skarp ammunisjon mot fremmede fly som krenket det norske luftrom. De poengterte at situasjonen som den var på dette tidspunktet var utholdelig og at beskytningsforbudet snarest måtte opphøre.¹⁵⁹

¹⁵⁵ 6. divisjon/distriktskommando Nord-Norge, staben. A. signatur: S-0029. Mappe 0062: Nøytralitetsvakten 1937-1940. Brev til 6. divisjon. Jnr. 235/40. Datert: 13.01.1940. s. 2.

¹⁵⁶ Munthe-Kaas, *Norges Grensevakt I Nordøst : Fra 1918 Til 1963*. s. 105.

¹⁵⁷ Andersen og Norge Hæren Varanger, *Varanger Bataljons Historie 1898-1995*. s. 143.

¹⁵⁸ Munthe-Kaas, *Norges Grensevakt I Nordøst : Fra 1918 Til 1963*. s. 105.

¹⁵⁹ Ibid. s. 105.

Regjeringen ble informert om innholdet i telegrammet fra 6. divisjonen, men var ennå ikke villig til å oppheve skyte forbudet mot fremmede fly.

Sovjetunionens svar på det norske utenriksdepartementets protest av 13.01 kom seks dager senere, hvorav den sovjetiske legasjonen i Oslo meddelte at de beklaget at det hadde forekommet grensekrenkelser av sovjetiske fly i norsk luftrom, men at grensekrenkingen hadde skyld i orienteringsproblemer under dårlige værforhold.¹⁶⁰ Provosert av de sovjetiske flyenes krenking av det norske luftrommet sendte oberst Faye samme dagen et telegram til kommanderende general Laake. I telegrammet uttalte han seg, i myndighet som forsvarssjef av Øst-Finnmark, direkte om saken.

«Jfr. Grensekrenkelse i går og i dag. Norsk område Øvre Pasvik brukes nu til å unndra seg fiendtlig våpenvirkning og til å nærme seg fiendtlig område for løsning av oppgave. Overfor disse graverende tilfeller av grensekrenkelse av vårt territorium må forsvarssjefen foreslå adgangen til beskytningen av fremmede luftfartøyer utvidet til enhver krenkelse av vårt territorium. Meddelelse herom bør tilstilles russiske og finske myndigheter offisielt.»¹⁶¹

Innholdet i telegrammet fikk medhold fra både 6. divisjonsstaben og av kommanderende general Laake som støttet oberst Fayers syn på saken. Laake hadde derimot i forståelse med forsvarsdepartementet tatt forbehold om at tillatelsen for våpenbruk bare skulle gjelde for 6. divisjonen, samt at det ikke var nødvendig å kontakte finske og sovjetiske myndigheter, ettersom at de mente at det var selvsagt at fremmede fly ville bli beskytt dersom de skulle komme til å krysse inn på nøytralt territorium.

Til tross for den tilsynelatende endringen i den øverste ledelsens holdning til de sovjetiske flyenes grensekrenkelse av norsk luftrom ble det i realiteten svært lite gjort for å endre på forholdene. De norske pilotene som fløy rekognosering ved den norsk-finske grensen ble beordret til å holde større avstand fra grensen når de var på patrulje for å unngå lignende tilfeller i framtiden. Sovjetiske fly fortsatte å krenke norsk luftrom uten at de norske vaktmannskapene fikk tillatelse til å forhindre dette. Nøytralitetsvernets beskytningsforbud ble opprettholdt ut januar og februar med hyppige overflygninger av sovjetiske fly som brukte norsk luftrom til å utføre løpeangrep mot finske stillinger på den andre siden av grensen.

¹⁶⁰ Andersen og Norge Hæren Varanger, *Varanger Bataljons Historie 1898-1995*. s. 143.

¹⁶¹ Munthe-Kaas, *Norges Grensevakt I Nordøst : Fra 1918 Til 1963*. s. 105.

Dette var tilfellet 31. januar 1940 da seks bomber ble sluppet fra tre russiske fly 2 km nord for Grensefoss hvorav fem av dem traff den frosne Pasvikelva. En av bombene bykset da den traff den hardpakkede elveisen og eksploderte inne på norsk territorium. Ingen mennesker kom til skade som følge av denne hendelsen.¹⁶² Det kunne gått riktig ille dersom det hadde vært en vaktpatrulje i området under hendelsesforløpet.

De sovjetisk flyenes krenking av det norske luftrommet fortsatt ut februar 1940, hvor flere av toktene konsekvent ble brukt til å ramme finske stillinger med ildgivning fra norsk side av grensen. Dette var tilfellet den 19.02 da et russisk fly fløy inn over norsk luftrom ved Tangefoss for å unngå returnerende ildgivning fra finske stillinger.¹⁶³ En lignende hendelse fant sted 27. februar kl. 09:25, da vaktmennene ved Tangefoss vaktstue måtte søke dekning da vaktstuen ble truffet av maskingeværild fra finsk side av grensen. Maskingeværilden kom som en konsekvens av at finske stillinger hadde blitt beskyttet av et sovjetisk fly som hadde flydd inn fra norsk side av grensen i Øvre Pasvik. Det sovjetiske flyet hadde deretter mottatt ildgivning fra finnene som gjengjeldelse og søkt tilflukt i luftrommet over norskegrensen, hvor den finske maskingeværilden hadde kommet til å delvis ramme den norske vakthytten. Senere på formiddagen kl. 12:40 ble det telt 25 bombenedslag som følge av at 9 sovjetiske styrtbombere brukte norsk luftrom over Tangefoss til å bombe finske stillinger.

Hendelsen 27. februar ble regnet som en grensekrenkelse av så grov karakter at Forsvarsdepartementet og Utenriksdepartementet gikk sammen om å kreve at beskytningsforbudet måtte oppheves av to viktige grunner. Den første grunnen var at Finland nå kunne konkret påpeke og besvære seg over Norges manglende nøytralitetshevdelse ved ikke å forsøke å forhindre fremmede fly fra å bruke norsk territorium i sin krigføring mot et annet land. Den andre grunnen var at fremmede lands luftfartøy kunne ved overflygninger av luftrommet innhente informasjon om forsvarsversverk og militære tiltak utført av nøytralitetsvaktavdelingene på Norges side av grensen.¹⁶⁴ Beskytningsforbudet sto ved lag til den 5. mars, men opphevingen av forbudet hadde relativt sett ikke noen langtrevkende innvirkninger. Finland eller Sovjetunionen inngikk våpenstillstand tre dager etter og satte i gang fredsforhandlinger som førte til at begge parter undertegnet våpenhvilestillandsavtale i

¹⁶² Ibid. s. 106.

¹⁶³ Ibid. s. 106.

¹⁶⁴ Ibid. s. 106.

Moskva den 13. mars. Den siste grensekrenkelsen som nøytralitetsvakten kunne bekrefte, fant sted 1. mars da et sovjetisk fly fløy over Svanvik kl. 15:45 og returnerte over finske grensen 7 minutter etterpå.

7.5 Norges brudd på nøytralitetsinstruksen av 1938:

Innholdsmessig var det ikke store forskjeller mellom nøytralitetsinstruksen av 13. mai 1938 og den som hadde vært gjeldende under første verdenskrig. Det nøytralitetsinstruksen av 1938 derimot gjorde var å gi detaljerte bestemmelser om hvor fremmede krigsskip, i tillegg til luftfartøy, hadde adgang til norske farvann, og den forbød enhver form for krigshandlinger på norsk territorium. I tillegg hadde fremmede staters ubåter bare tilgang til norsk territorialfarvann dersom de var i havsnød.¹⁶⁵ Ifølge folkeretten var det lovlig for sivile skip å ha fredelig gjennomfart av norske farvann, men anløp av krigsskip i disse farvannene ville regnes som nøytralitetsbrudd og havne under nøytralitetsvaktens jurisdiksjon.

Et område nøytralitetsinstruksen hadde vært vagt på, var at det ikke var spesifiser hva slags handlinger og virkemidler fra norsk side som ville blitt iverksatt i tilfeller av nøytralitetskrenkelser. Instruksen var derimot klar på bruk av makt mot de parter skyldig i nøytralitetskrenkelse og eventuell bruk av makt i gjengjeldelse mot den parten det skulle angå.¹⁶⁶ Nøytralitetsinstruksen klargjorde hva slags regler som gjaldt for det norske luftrommet. Regjeringens fortolkningslinje angående luftrom var at den forbød krigførende land adgang til luftrommet over norsk territorium, med visse unntak knyttet til nødtilfeller.¹⁶⁷

Avklaringen om bruk av det norske luftrommet i krig og konflikt hadde vært et under behandling i utenriksdepartementet siden generalstaben hadde etterlyst offisielle instruksjoner i 1934. Etableringen av et felles luftvåpen og en vurdering av landets luftstrategiske stilling hadde allerede vært foreslått av den norske militær ledelsen i 1935 ettersom at forsvarsordningen av 1933 ikke hadde tatt innover seg den militærteknologiske utviklingen innen luftfart, og hva slags trussel et moderne flyvåpen kunne utgjøre overfor Norge.

¹⁶⁵ Geirr H. Haarr, *Nøytralitetens Pris : Altmark-Saken I Februar 1940 Og Dens Betydning for Norges Nøytralitet* (Sandnes: Commentum, 2018). s. 138.

¹⁶⁶ Kristiansen, "Tysk Trussel Mot Norge? : Forsvarsledelse, Trusselvurderinger Og Militære Tiltak Før 1940." s. 59.

¹⁶⁷ Ibid. s. 58.

Otto Ruge ble satt til å utrede luftfartsspørsmålet sommeren 1936, om hvordan man skulle håndheve nøytraliteten i norsk luftrom, men utenriksdepartementet som representerte Norge internasjonalt hadde ikke tatt stilling til dette selv om spørsmålet hadde vært oppe tidligere i 1934. Utenriksdepartementets passive innstilling til saken førte til at Forsvarsdepartementet ble nødt til å utrede luftfartsspørsmålet selv.¹⁶⁸ Igjen ble Otto Ruge satt til å lede den såkalte luftfartsutredningen av 1937, hvor det ble konkludert med at man trengte et felles luftforsvar for både hær og marine på grunn av at Norges strategiske posisjon var endret av den teknologiske utviklingen innenfor luftvåpenet. De offisielle retningslinjene som kom fra myndighetene angående flytrafikk i norsk luftrom under krigstid, hadde som intensjon at man skulle unngå ordrekonflikt i tilfelle krig.¹⁶⁹ Myndighetene gav i tillegg ut offisielle retningslinjer til bruk i fredstid for utenlandske krigsskip og militære fly som beveget seg inn på norsk territorium.

Luftfartsutredningen fikk altså følger ved at man nå kunne reagere konsekvent på ulovlige overflygninger av norsk territorium som opp til da hadde vært sett på som lovlig, men svært uhøflig. Problemet var derimot at det norske forsvarets evne til å svare på ulovlig overflygninger var svært dårlig, eller rett og slett ikke eksisterende, på store luftstrekninger i store deler av landet.¹⁷⁰ Det ble satt større fokus på å bygge opp flyplasser og luftvern batteri til å forbedre mulighetene man hadde til å forsvare landet fra flyangrep. På grunn av mangel på tid og midler var det få av prosjektene som stod ferdig da Vinterkrigen startet 30. november. Forsinkelsen av disse prosjektene vedvarte ut gjennom Vinterkrigen og som følge av dette ble mange av dem stående uferdig da den tyske krigsmaskinen startet Operasjon *Weserübung* 9. april 1940.

Nøytralitetsinstruksen av 13.05.1938¹⁷¹ som regjeringen brukte som grunnlag i sin offentlige protest mot sovjetiske flys grensekrenking av norsk luftrom sto i kontrast til

¹⁶⁸ Tom Kristiansen, *Forsvarsdepartementets Historie : 1814-2014 : B. 1 : Fra Enevelde Til Folkestyre 1814-1940*, vol. B. 1 (Bergen: Fagbokforl., 2014). s. 257.

¹⁶⁹ "Tysk Trussel Mot Norge? : Forsvarsledelse, Trusselvurderinger Og Militære Tiltak Før 1940." s. 58.

¹⁷⁰ *Forsvarsdepartementets Historie : 1814-2014 : B. 1 : Fra Enevelde Til Folkestyre 1814-1940*, B. 1. s. 258.

¹⁷¹ Ørvik og Forsvarets krigshistoriske, *Sikkerhetspolitikken 1920-1939 : Fra Forhistorien Til 9. April 1940 : 1 : Solidaritet Eller Nøytralitet*, 1. s. 344.

beskytningsforbudet som regjeringen hadde iverksatt kort tid etter 2. verdenskrigs start i september 1939. Beskytningsforbudet av 06.09.1939 var en kontradiksjon til nøytralitetsinstruksen av 15.03.1938 som hadde vært laget for å klargjøre hvordan nøytralitetsvernet skulle forholde seg til nøytralitetsbrudd og bruken av de midler som skulle tas i bruk for å forhindre ytterligere krenkelse av Norges nøytralitet.

Problemet som oppsto som følge av regjeringens selvpålagte beskytningsforbud av 06.09.1938 var at nøytralitetsvernet ikke fikk lov til å utføre oppgaven den var mobilisert for å utføre. Nygaardsvold regjeringens beskytningsforbud mot fremmede sjø- og luftfartøy som tok seg inn på norsk territorium, sto i direkte motsetning til nøytralitetsvernets mandat til å forsvare den norske stats nøytralitet ved å tilbakeholde midlene som de hadde til rådighet. Man kan jo spørre seg hvorfor beskytningsforbudet ble opprettholdt gjennom Vinterkrigen, med det grunner til hvorfor regjeringen valgte å holde på denne beslutningen. En av disse grunnene var knyttet til konsekvensene som kunne oppstå dersom nøytralitetsvernet åpnet ild var at skuddene kunne gjøre skade på egne sivile mål dersom de bommet.¹⁷² I et hypotetisk scenario der et luftvern batteri skjøt etter et inntrengende fly i luftrommet over Pasvik så kunne det ha forekommet at skuddene regnet ned på den andre siden av grensen der de kunne ha påført skade på både militære og sivile ofre. Beskytningsforbudet var på denne måten med på å unngå at man påførte seg selv egne tap, samtidig som det sørget for at potensielle vådeskudd ikke kunne bli brukt som en unnskyldning til å blande Norge inn i krigshandlingene.

En annen måte man kan forklare hvorfor nøytralitetsvakten langs den norsk-finske grensen ble nektet å bruke skarp ammunisjon ved fremmede staters grensekrenking av norsk luftrom, er ved å se på de utenrikspolitiske utfordringene som den norske regjeringen sto overfor. De stridende partene hadde i starten av 2. andre verdenskrig offentlig akseptert Norges status som en nøytral stat så lenge de norske myndighetene opprettholdt en upartisk holdning og likebehandling av de to partene.¹⁷³ Dette skulle i teorien sørge for at Norge ble stående utenfor krigen, men på grunn av at utenriksminister Koht og statsminister Nygaardsvolds

¹⁷² Munthe-Kaas, *Norges Grensevakt I Nordøst : Fra 1918 Til 1963*. s. 106.

¹⁷³ Haarr, *Nøytralitetens Pris : Altmark-Saken I Februar 1940 Og Dens Betydning for Norges Nøytralitet*. s. 128-129.

regjering måtte ta hensyn til de realpolitiske forholdene med stormaktene var saken mer komplisert enn som så.

Utenriksminister Koht var klar på at Norge måtte forbli nøytral så lenge krigen varte, men hvis man ble tvunget inn i krigen så måtte man ikke havne på feil side. I tillegg var de norske myndighetene overbevist om at «den britiske garantien» ville garantere den norske stats selvstendighet.¹⁷⁴ Norges holdning til de to sidene i krigen ble problematisert ved at Sovjetunionens rolle i 2. verdenskrig sto uavklart ettersom at Molotov-Ribbentrop pakten tilsynelatende gjorde at Tyskland og Sovjetunionen gikk fra å være ideologiske rivaler til i praksis å være forbundsfeller.

7.6 Konklusjon:

I starten på den første måneden på nyåret 1940 ble flere avdelinger ble dimittert, forflyttet eller kalt inn til nøytralitetsvaktjeneste i Øst-Finnmark. Oberst Faye brukte sin myndighet som Forsvarssjef i Øst-Finnmark til å opprette nye avdelinger som skulle delta i nøytralitetstjenesten ved den norske-finske grensen, hvorav noen avdelinger som Varangerbataljonen ble kalt inn til andregangs nøytralitetsoppsetning. I midten av februar sto den totale styrken i Øst-Finnmark på rundt 3000-3500 menn fra både hæren, luftvåpenet og marinestyrken, med fullt krigsoppsett.

Arbeiderpartiregjeringen hadde fra starten av 2. verdenskrig vært klar på at det var nødvendig å ivareta Norges nøytralitet, men ved å nekte det norske Forsvaret å bruke midlene de hadde til å forsvare landets nøytralitet så kan det argumenteres at denne handlingen satte Norges status som et nøytralt land i fare. Ved å ikke beskytte fremmede luftfartøy som krenket norsk territorium gav det et uheldig signal til omverdenen at Norge verken var i stand, eller villig, til å forsvare sitt eget territorium ved bruk av våpenmakt. De sovjetiske flyenes brudd på de nøytralitetsforeskriftene kunne utføres konsekvensfritt nettopp fordi de norske nøytralitetsvaktene utstasjonert i Øst-Finnmark ikke fikk tillatelse av sin regjeringen til å bruke skarp ammunisjon til å gjennomføre sitt mandat som Norges lovpålagte nøytralitetsvern. Da regjeringen endelig bestemte seg i starten av mars 1940 for å oppheve

¹⁷⁴ Ibid. s. 131.

beskytningsforbudet så hadde det gått nesten 2 måneder siden man hadde kommet frem til at den skulle opphøre.

8 Kapittel: Nøytralitetsvakt, krigstjeneste og grensevakt.

I dette kapittelet skal jeg ta for meg avslutningen på Vinterkrigen, hva slags innvirkning det fikk for Norges forhold til Sovjetunionen og for den norsk beredskapen på grensa i nord. Her skal jeg blant annet trekke inn utenriksminister Kohts mange forsøk på å få Norge med som mekler mellom Finland og Sovjetunionen gjennom vinteren 1939-40. Deretter skal jeg ta for meg nøytralitetsvakten etter Vinterkrigen i slutten av mars og hva slags tiltak som ble fattet før og etter 9. april da tyskerne gjorde overfall på Norge. Videre hvordan forsvaret i Øst-Finnmark gikk fra å være et passivt nøytralitetsvern til å en aktiv krigførende rolle etter overfallet 9. april, og hva som ble gjort i april for å styrke beredskapen i tilfellet et tysk angrep ble rettet mot Kirkenes. Til slutt, hvordan avdelingene i Øst-Finnmark gikk fra å være aktiv krigstjeneste til å bli en norsk grensevakt i Øst-Finnmark i et ellers tysk okkupert Norge.

8.1 Vinterkrigens avslutning og etterdønninger, mars-april

Moskvafreden ble undertegnet den 12. mars 1940 og trådte i kraft dagen etter. Avtalen satte en offisiell stopper for Vinterkrigen som hadde rast i over 3 måneder fra Fiskerhalvøya i nord til det karelske neset i sør. Til tross for Finlands heltmodige innsats og utrolige kampvilje så måtte president Mannerheim og hans regjering likevel erkjenne nederlag. Vilkårene for fred var en bitter pille å svelge for Finland som ble nødt til å avstå deler av sitt nasjonale territorium til Sovjetunionen.¹⁷⁵ Størstedelen av den territorielle avståelsen gjaldt Karelen inkludert det karelske neset som hadde vært et av Sovjetunionens strategiske mål å innta under Vinterkrigen. I tillegg måtte finnene avstå Viborg, den finske delen av Fiskerhalvøya, deler av finsk Lappland og gå med på en demilitarisering av øyene i Finskebukta.

Vinterkrigens avslutning var ønsket velkommen av statsminister Nygaardsvold og hans regjering hjemme i Norge. Slutten på krigen gav myndighetene et område mindre å bekymre

¹⁷⁵ Jonathan Clements, Mannerheim : President, Soldier, Spy, (London, England: Haus Publishing, 2012). s. 166-167.

seg for i en større europeisk krig som på dette tidspunktet så ut til å ha entret en fredelig fase uten betydelige kamper mellom krigsdeltakerne. Likevel havnet Norges rolle, eller rettere sagt, manglende rolle under Vinterkrigen, under kritikk fra konservative røster som påpekte Norges manglende hjelp og støtte til Finland.¹⁷⁶ Til tross for kritikken rettet mot regjeringen, var likevel statsminister Nygaardsvold og utenriksminister Koht klar om regjeringens standpunkt om å vedholde på landets nøytralitetspolitikk. Norges forhold til Sovjetunionen var enda uavklart etter Vinterkrigens avslutning og de norske politikerne trådte varsomt for å ikke provosere fram noen respons fra naboen i øst.

Med dette i tankene kan det være verdt å spørre om Sovjetunionen faktisk hadde noen ambisjoner om å fortsette inn i Norge når Finland var nedkjempet. Et argument for at det ikke var noen overhengende sovjetisk trussel mot Finnmark var ordrene som de sovjetiske troppene hadde fått utstedt ved Vinterkrigens utbrudd. Den sovjetiske 14. arme som ble satt inn mot Petsamo-området og den finske delen av Fiskerhalvøya fikk i ordre om å stoppe framrykningen ved grensen til Norge. De sovjetiske styrkene ble advart om «ikke under noen omstendighet krenke grensen».¹⁷⁷ I tillegg fikk Nordflåten tilsvarende ordre om å ikke krenke den norske havgrensen i Barentshavet. Den sovjetiske ledelsen var klar over at det hadde blitt sendt norske krigsskip til Finnmark som en del av nøytralitetsvakten, så ble det gitt retningslinjer som blant annet gjaldt de internasjonale regler for salutt ved møter med den norske marinen.

Sovjetunionen hadde likevel fulgt nøye med på hva de norske myndighetene foretok seg under Vinterkrigen. For Stalin hadde det vært strategisk viktig å sørge for at de skandinaviske landene holdt seg nøytrale gjennom krigen. Det skal være nevnt at Sovjetunionens velvilje overfor Norge og Sverige ville ha blitt ganske nedkjølt dersom de to skandinaviske regjeringene hadde sagt ja til Vestmaktens planer om en gjennommarsj av et vestlig ekspedisjonskorps til støtte for Finland mot Sovjetunionen vinteren 1940. Hvis et slikt scenario hadde blitt en realitet ville den sovjetiske 14. arme blitt beordret til å sette seg fast i Petsamo-området i påvente av nye ordrer.¹⁷⁸ Den sovjetiske ambassadøren i London, Ivan

¹⁷⁶ Theien, *Fra Krig Til Krig : En Biografi Om C.J. Hambro*. s. 200.

¹⁷⁷ Holtmark, Mankova, og Det Asymmetriske naboskap: Norge og, *Naboer I Frykt Og Forventning : Norge Og Russland 1917-2014*, b. 2]. s. 234.

¹⁷⁸ Ibid. s. 234.

Majskij, hadde forsikret britene om at Sovjetunionen ikke hadde noen ambisjoner overfor Norge eller Sverige. Han gjorde det derimot også klart for britene at Sovjetunionen ville oppfatte en vestlig intervensjon i Vinterkrigen som intet mindre enn en krigserklæring. Han meddelte i tillegg at innblanding fra Norge og Sverige ikke var ønsket og kunne få følger dersom landene gikk inn i konflikten på finsk side. Sovjetunionen ville være mindre villig til å respektere norsk og svensk integritet dersom de aktivt inntok et fiendtlig ståsted mot stormakten.

Selv etter Vinterkrigens avslutning sørget Sovjetunionen for å holde øye med hva de skandinaviske landene foretok seg. Dette kom tydelig frem ved at den sovjetiske ledelsen reagerte negativt på at norske og svenske myndigheter kort tid etter Vinterkrigens avslutning åpnet for samtaler med Finland om et mulig uforpliktende forsvarssamarbeid i framtiden.¹⁷⁹ Da utenrikskommissær Molotov fikk nyss om disse samtale gjorde han det ytterst klart for begge regjeringer at et slikt samarbeid var uforenelig med den nylige inngåtte fredsavtalen mellom Finland og Sovjetunionen. Molotov gikk så langt som å hevde at ved å inngå et forsvarssamarbeid med Finland så ville dette bli sett på av Sovjetunionen som intet mindre enn at Norge og Sverige hadde oppgitt sin nøytralitetspolitikk. Det ville i tillegg bli sett på som en fiendtlig handling og at Sovjetunionen dermed ville være nødt til å trekke sine egne «naturlige» konklusjoner basert på dette.¹⁸⁰ Implisitt ble det sagt at det ville få konsekvenser for alle involverte i framtiden dersom et forsvarssamarbeidet mellom Norge, Sverige og Finland skulle bli fullbyrdet.

Hambro som tidligere hadde vært i det sovjetiske søkelyset for sin høylytte kritikk av Sovjetunionen, ble trukket frem av Molotov som bevis for Norges tilsynelatende fiendtlige innstilling mot landet. Hambro hadde ved en tidligere anledning ha foreslått at Norge skulle bevilge penger til de krigsrammede områdene i Finland etter krigen.¹⁸¹ Hambros utspill, mente Molotov, var et bevis på at Norge feilaktig hadde oppfordret finnene til å tro at Finland en dag i framtiden ville kunne gjenerobre de tapte områdene som landet hadde avstått som følge av Moskvafreden.

¹⁷⁹ Theien, *Fra Krig Til Krig : En Biografi Om C.J. Hambro*. s. 201.

¹⁸⁰ Ibid. s. 202.

¹⁸¹ Ibid. s. 201.

De sovjetiske myndighetenes anklager ble avfeid av utenriksminister Koht som sto på sitt tidligere standpunkt om at Norge var et nøytralt land og slett ikke hadde noe uoppgjort med naboene i øst. Koht hadde faktisk vært en av dem som hadde vært mest aktive i å få frem en fredelig løsning på den finsk-sovjetiske krigen. Han hadde flere ganger forsøkt å få i gang fredssamtaler med Norge som en mulig tredjepart som fredsmekler mellom de to landene.¹⁸² Det første forsøket var allerede i desember 1939 da Koht og den danske utenriksministeren Peter Munch hadde forhørt seg om mulighetene for fred, men uten å komme noen vei med dette.

Kohts andre forsøk på fredsmekling var i slutten av desember med relativt kort tid mellom sitt tidligere forsøk. Kunstneren Henrik Sørensen hadde da vært sendt av Koht på oppdrag til Sverige for å gi beskjed til den sovjetiske ambassadøren i Sverige; Aleksandra Kollontaj, om at Norge var villig til å stille opp som fredsmekler.¹⁸³ Disse samtalenene førte til at det ble holdt nye møter i midten av januar 1940 i Stockholm der Henrik Sørensen, Aleksandra Kollontai, Christian Gunther og den finske sendemannen Eljas Erkkö diskuterte den norske utenriksministerens forslag.

Våpenhvilen som ble presentert på vegne av Koht var en nøytralisering av Finskebukten, under forutsetning av at landene som grenset til bukten kunne komme til enighet for å samtykke om dette.¹⁸⁴ Nøytraliseringen av Finskebukten ville ifølge Koht løse Sovjetunionens sikkerhetsmessige bekymring og tilsynelatende grunn til Vinterkrigens utbrudd, som hadde vært å sikre Leningrad mot potensielle angrep via Finland fra nord. Dette forslaget ble tilsendt utenriksministeren Väinö Tanner og utenrikskommisær Molotov, men vant heller ikke frem.

Utenriksministerens siste fredsframstøt kom den 23. februar da han i et personlig brev henvendte seg til Molotov om mulige fredsforhandlinger. Koht hadde nemlig fått vite gjennom Erik Colban i London at Sovjetunionen nå hadde åpnet opp om å starte fredssamtaler med Finland.¹⁸⁵ I sine samtaler med Gunther mente Koht at de ikke kunne la denne sjansen til å få i gang fredssamtaler mellom de to landene å gå til spillet, og de måtte

¹⁸² Svendsen, *Halvdan Koht : Veien Mot Framtiden : En Biografi*. s. 285-286.

¹⁸³ *Ibid.* s. 286.

¹⁸⁴ *Ibid.* s. 286.

¹⁸⁵ *Ibid.* s. 286.

derfor snarest bruk anledningen til å henvende seg til begge partene. En uke senere sendte derfor Koht et brev til Finland der han tilbød at Norge skulle stille som megler for å få i stand en våpenhvile. Denne skulle det heller ikke komme noe resultat ut av, men til tross for dette kom Finland og Sovjetunionen til å åpne fredsforhandlinger kort tid senere.

Utenriksministerens forsøk på å få Norge inn som mekler i fredsforhandlinger mellom Finland og Sovjetunionen var ikke bare gjort ut fra et altruistisk tankesett. Ved å skape fred på Nordkalotten ville presset som man hadde opplevd fra Vestmaktene som ville bruke Norge som oppmarsjområdet for å hjelpe Finland mot Sovjetunionen, opphøre. Det siste ville innebære en okkupasjon av Narvik. En fred ville dessuten redusere presset fra Tyskland som på tidligere tidspunkt hadde uttrykt et ønske om et nøytralt Norge som fortsatte å mate den tyske krigsmaskinen med jernmalm fra Kiruna via havnen i Narvik. Kohts motiv bak fredsforhandlingsforsøkene var først og fremst begrunnet i Norges egne nasjonale interesser ettersom Vinterkrigen brakte landet inn i en vanskelig politisk situasjon hvor det var nødvendig å trå varsomt for å ikke provosere fram en respons fra stormaktene som kunne dra landet inn i krigen mot sin vilje.¹⁸⁶

8.2 Nøytralitetsvakten mellom Vinterkrigen og overfallet:

Moskvafreden av 12. mars førte til en mer avslappet holdning hos myndighetene da våpenhvilen trådte i kraft og kamphandlingene endelig opphørte ved den norsk-finske grensen i Sør-Varanger kommune. Styrkeoppbygningen i Øst-Finnmark stanset opp, og nøytralitetsvaktstyrken skulle reduseres ettersom at det ikke lenger ble sett på som nødvendig av myndigheten. Oberst Faye fikk ordre fra 6. divisjonsstaben den 16. mars om at deler av nøytralitetsvaktstyrken i Øst-Finnmark skulle forberede seg på å demobilisere og mobiliseringen av nye avdelinger til nøytralitetstjeneste ble kansellert.

Verdt å nevne er at demobiliseringen ikke gjaldt alle av avdelingene. I Øst-Finnmark var det ennå avdelinger som foreløpig ble værende igjen som nøytralitetsvaktavdelinger, men med planer om å redusere antallet tropper i disse oppsetningene. Det var planlagt at disse avdelingen etter hvert skulle bli avløst av nye avdelinger når de hadde fullført sin planlagte tjenestetid som nøytralitetsvakt. Frem til den 9. april ble antallet aktive bataljoner redusert fra 3 til 2 i Øst-Finnmark, og både soldater og utstyr fra de dimitterte avdelingene ble sendt

¹⁸⁶ Ibid. s. 285-286.

tilbake til sine opprinnelige oppmarsjsteder.¹⁸⁷ Massehjemsendelsen av dimitterte soldater fikk en brå slutt da det tyske overfallet på Norge kom den 9. april 1940.

Dagen før overfallet på den 8. april var generalmajor Fleischer sammen med 6. divisjonsstabssjef Odd Lindback-Larsen på inspeksjon i Øst-Finnmark. Da det kom inn etterretningsmelding om at britiske mineleggere hadde minelagt farvannet i Ofoten og andre deler av Nordland sendte Fleischer og 6. divisjonsstaben ut ordre om at avdelingene i Nord-Norge skulle iverksette økt beredskap i påvente av en tysk respons på britenes handling.¹⁸⁸ På kvelden samme dag kom det en etterretningsmelding om at en tysk sjøstridsgruppe hadde passert Skagerak på vei vestover. Dette ble tolket av Fleischer og 6. divisjonsstaben som en mulig tyske aksjon mot Norge, med Narvik som potensielt mål, var under oppseiling. Fleischer gav en rekke pålegg til de nordnorske avdelingene som følge av dette, blant annet å beordre forflytningen av bataljon 1/IR13 Nord-Trøndelag fra Elvegårdsmoen til Narvik, og bataljon 2/IR14 Nord-Hålogaland fra Bardu til Elvegårdsmoen.¹⁸⁹ I tillegg skulle det mobiliseres to bataljoner fra IR16 Troms til aktiv tjeneste med feltutstyr så fort som mulig.

Melding fra generalstaben i Harstad kom klokken 03:00 på natten den 9. april, om at fremmede sjøstridskrefter hadde tatt seg inn ytterst i Oslofjorden og ved festningsstedene utenfor Bergen.¹⁹⁰ Det ble sendt ut melding via distriktskommandoen fra generalstaben om at man ikke skulle motsette seg de alliertes operasjoner i norsk farvann. Innholdet i denne meldingen var i tråd med det generalstaben og regjeringen hadde tidligere uttalt seg om, at dersom det kom til krig så ville man tillate at Storbritannia og vestallierte styrker opererte i norske farvann, fordi man ikke ønsket å havne på «feil side» i krigen. Samtidig signaliserte dette at Tyskland var i ferd med å aktiv innta rollen som Norges fiende.

Fleischer sendte ut melding kl. 04:45 om at det skulles iverksettes en øyeblikkelig mobilisering av inaktive nordnorske avdelinger og at samtlige nøytralitetsvaktavdelinger i Nord-Norge skulle gå over fra å utføre nøytralitetstjeneste til å være i aktiv krigstjeneste.¹⁹¹ Mobiliseringsordren for de nordnorske avdelingene ble gitt uten innspill fra de øvrige

¹⁸⁷ Andersen og Norge Hæren Varanger, *Varanger Bataljons Historie 1898-1995*. s. 148-149.

¹⁸⁸ Ibid. s. 149.

¹⁸⁹ Ibid. s. 149.

¹⁹⁰ Bjarne Langseth, *Krigens Veger I Finnmark* (Stamsund: Orkana, 2020). s. 69.

¹⁹¹ Andersen og Norge Hæren Varanger, *Varanger Bataljons Historie 1898-1995*. s. 149.

myndighetene ettersom Fleischer hadde inntatt rollen som Øverstkommanderende i Nord-Norge (ØKN) med all den autoritet og myndighet som denne stillingen innebar.

Det kom inn melding klokken 06:20 fra staben om at tyske styrker hadde gått i land ved Narvik og at det foregikk kamper mellom norske og tyske styrker Ofotområdet. Da situasjonen i Narvik ble kjent for Fleischer avsatte han sjefen for IR15, oberst Konrad B. H. Sundlo, stasjonert i Narvik til fordel for avdelingens nestkommanderende, major Omdal. Avskjeden og den følgende arrestordren kom i sammenheng med at Sundlo hadde bedt om tillatelse til å få overgi Narvik til tyskerne, før han gav opp byen uten yte kamp mot den invaderende styrken.¹⁹² Avsettelsen ble begrunnet med at ettersom oberst Sundlo hadde oppgitt Narvik by uten kamp så hadde han forsømt sin stilling ved å ikke utføre sin plikt som norsk offiser om å forsvare landet mot en fiendtlig krigsmakt. Major Omdal hadde klart å forlate Narvik med en styrke som inntok stilling ved jernbanen for å hindre at tyske forsterkninger kunne ta seg inn i området via Sverige. Situasjonen for major Omdal var på dette tidspunktet kritisk ved at de var undertallig, hadde lite utstyr og ammunisjon til å holde fienden tilbake i lengden. Fleischer gikk dermed kjapt til verks å organisere overføringen av forsterkninger til det som skulle bli kjent som Narvikfelttoget.

Fra dette tidspunktet var det ingen tvil om alle militære styrker i Nord-Norge lå under Fleischers kommando, med en klar struktur hvor det ikke hersket tvil om hverken ordre eller mobilisering. På grunn av at kommunikasjonslinjene mellom den nordlige landsdelen og hovedkommandoen sørpå hadde blitt avskåret ved Narvik, var det nødvendig å samle de nordnorske avdelingenes under en felles kommando på tidligst tidspunkt mulig for å kunne ta opp kampen mot den tyske overfallsmakten.¹⁹³

8.3 Fra passiv nøytralitetsvakt til aktiv krigstjeneste, april-mai:

Da Fleischers mobiliseringsordre ble mottatt av oberstløytnant Os i Kirkenes ble beredskapen i Øst-Finnmark hevet. Et av de første tiltakene var å forsterke de sivile vaktpostene med en stridsklar militærvakt. I sammenheng med dette byttet soldatene inn sine løsskudd som hadde

¹⁹² Ibid. s. 149.

¹⁹³ Ibid. s. 149.

vært brukt under nøytralitetsvakten med skarp ammunisjon.¹⁹⁴ Varangerbataljonen som hadde vært stasjonert på Nyborgmoen i Nesseby hadde drevet øvelser siden januar 1940 etter å ha blitt innkalt til andre gangs nøytralitetstjeneste da krigen kom til Norge 9. april. Bataljonen fikk varslingsordre samme dagen om å klargjøre for transport fra Nyborgmoen til Vadsø.¹⁹⁵ Dagen etter, den 10. april, marsjerte soldatene fra oppmarsjstedet til Gornitak hvor de ble lastet opp på lokalbåten som så tok dem via sjøveien videre til Vadsø. Vel fremme i Vadsø by forskanset troppene seg i stillinger i og rundt Finnmarks fylkeshovedstad.

Den økte beredskapen i Øst-Finnmark fikk sin første prøve allerede 10. april da det kom inn melding om at fiendtlig krigsskip med tyske tropper om bord var i ferd med å utføre en landgangsoperasjon for å innta Kirkenes.¹⁹⁶ Trønderbataljonen (1/IR12) inntok forsvarsposisjoner rundt Kirkenes i påvente av et tysk angrep, men det tyske angrepet måtte de vente forgjeves på. Meldingen om en tysk landgang var en falsk alarm. Skipet som man hadde rapportert viste seg å være et sivilt lasteskip og ikke et tysk krigsskip som man først hadde antatt. Kort tid etter den falske alarmen fikk Trønderbataljonen ordre om å gjøre seg klar til å forlate Øst-Finnmark i påvente av transport til Tromsø.¹⁹⁷ Avreisen for Trønderbataljonen var 14. april da de forlot Kirkenes med kurs vestover hvor de sammen med andre avdelinger skulle ta opp kampen mot tyskerne i felttoget på Narvikfronten.

Samtidig med at avdelingene i Øst-Finnmark klargjorde for strid gav bataljonssjef for Varangerbataljonen, oberstløytnant Os, ordre til sambandsavdelingen om at all kommunikasjon skulle overvåkes. Alt av telefon og telegraf skulle avlyttes, viktige meldinger skulle nedskrives og analyseres av etterretningstjenesten. Det samme gjaldt offentlige beskjeder og meldinger via radio og øvrige samband.¹⁹⁸

Fleischer og 6. divisjons ledelsen kom frem til at Varangerbataljonen skulle bruke resten av april måneden i Øst-Finnmark til å forberede seg på strid i påvente av overføring til Narvikfronten hvor bataljonen skulle avløse Altabataljonen i starten av mai måneden. Planene om Varangerbataljonen s deltagelse i Narvikfelttoget ble avlyst da militær ledelsen endret

¹⁹⁴ Ibid. s. 153.

¹⁹⁵ Ibid. s. 159.

¹⁹⁶ Ibid. s. 152.

¹⁹⁷ Ibid. s. 152.

¹⁹⁸ Ibid. s. 153.

mening. Endringen hadde sin bakgrunn i at man hadde erfaring fra høsten 1939 da Tyskland og Sovjetunionen hadde delt Polen seg imellom, og det var en frykt for at dette ville skje også i Norge. Dersom Sovjetunionen marsjerte uhindret frem inn Øst-Finnmark mens de norske styrkene var opptatt med å kjempe mot tyskerne i Narvik så kunne en sovjetisk okkupasjon begrunnes med at norske militær styrker ikke besatte området og var dermed «de facto» et herreløst territorium.¹⁹⁹

Det ble sett på som ytterst nødvendig å understreke norsk suverenitet i Varangerområdet med et betydelig nærvær av militære avdelinger bestående av Varangerbataljonen, bataljon 2/IR14 Sør-Hålogaland og Bergbataljon nr.3 som ble avsatt til grensevakt i Øst-Finnmark. Det var erkjent av den militære ledelsen at bataljonene som ble værende igjen i Øst-Finnmark som grensevakt ville vært sårt tiltrengt i kampen mot tyskerne, men på grunn av den potensielle trusselen som man mente Sovjetunionen utgjorde var det viktig å poengtere at selv om landet var i krig så var Norge ennå herre i eget hus i den østlige delen av Finnmark.

I slutten av april la oberst Faye ned sin kommando som Forsvarssjef for Øst-Finnmark i sammenheng med sin overføring fra Øst-Finnmark til Nordland hvor han skulle ta del i kampene på Narvikfronten som sjef for 6. feltbrigade. Oberstløytnant Os ble gjeninnsatt i sin tidligere stilling som forsvarssjef og var igjen ansvarlig for forsvaret av Øst-Finnmark.²⁰⁰

Gjennom april og mai samarbeidet de militære myndighetene med sivile instanser for å klargjøre vei- og infrastruktur til militært bruk, og samtidig klargjøre for destrusering dersom det kom et tysk angrep mot Varangerfjorden. Det ble avtalt at militæret i samarbeid med Veivesenet skulle hjelpe til å vedlikeholde og holde oppe veinettet, samt sette opp militære vaktposter langs de viktigste strekningene.²⁰¹ Det ble holdt flere møter om underminering av veier og broer på strekningen Varangerbotn-Kirkenes, uten at det ble fattet noe konkret vedtak om temaet. Det man derimot ble enig om var at vegstrekningen Varangerbotn-Kirkenes skulle være en retrettvei som skulle undermineres på flere steder for å forsinke fienden. Dette inkluderte sprengningsforberedelse av flere viktige bruer, fjellskjæringer og kaier. Alle

¹⁹⁹ Lunde mfl., *Sør-Varangers Historie*. s. 652.

²⁰⁰ Os, *Målsak, Strid Og Kultur : En Biografi Om Nordfjordingen Edvard Os*. s. 261.

²⁰¹ Andersen og Norge Hæren Varanger, *Varanger Bataljons Historie 1898-1995*. s. 162-163

sprengningsstedene ble holdt under militær bevoktning og troppene var klar klare til å antenne eksplosivene i det øyeblikk at ordren ble gitt.

Det kom et skriv den 13. mai som stadfestet en tidligere muntlig instruks fra dagen før om å innskjerpe vaktholdet på utsatte områder med ekstra vakter og nye instruksjoner for hva de skulle foreta seg dersom ulike hendelser fant sted. Instruksene som nevnes handlet om hva slags oppgaver troppene skulle utføre for å bedre avverge et angrep fra luften via fallskjermjegere og landsetningsforsøk av tropper med mindre havgåendefartøy. I tillegg blir det nevnt forflytning og befestning av områder der det nevnes spesielt at man måtte ta forhåndsregler for i tilfelle det skulle komme et fallskjermjegerangrep.²⁰² Hvorfor Hesseng måtte se opp for overraskelsesangrep fra luften var mest sannsynlig på grunn av Hessengs strategiske verdi som et regionalt veikryss. Hvis man bruker veinettet for å ta seg til Kirkenes fra andre områder i Sør-Varanger kommune så må man innom Hesseng først.

Selv om kampene aldri nådde Finnmark, så var det flere flyangrep rettet mot Varangerfjorden med mål å slå ut kritisk infrastruktur i området. For å beskytte seg mot fiendtlig luftangrep ble det satt opp flere luftvern batterier væpnet med mitraljøser på de stedene i Øst-Finnmark som ble ansett som mest kritisk. Det hadde vært flere titalls overflygninger av sovjetiske fly under Vinterkrigen, men ingen av disse hadde som mål om å utføre luftangrep mot verken militære eller sivile mål. Det må ha vært litt av en vekker da det første tyske flyangrepet mot Kirkenes kom 4. mai 1940. Det var et tysk bombefly som hadde kommet sørfra via finskegrensen som slapp flere bomber ned over byen.²⁰³ Bortsett fra en St. Bernardshund tilhørende skolebestyrer Einar Wold, så gikk det ingen liv tapt under angrepet, men det gikk hardt ut over separasjonsverket tilhørende Dampsentralen og en privatbolig som ble skadet av bombingene. Det tyske bombeflyet gikk det noe verre med. Svensk og finsk radio kunne meddele på kvelden at etter å ha kommet under ild fra norske luftvernmitraljøser ble bombeflyet så hardt skadet at det ble tvunget til å nødlande i Sverige.

Den 2. juni ble tømmerlageret tilhørende Pasvik Timbers på Jakobsnes i Sør-Varanger ødelagt som følge av et flyangrep utført av et tysk bombefly. Senere samme dagen ble det utført et

²⁰² Arkiv: *Varanger Bataljon 1918-1940*. Boks 44: Nøytralitetstjenesten, troppers organisering 1939-40. Brev til Krinssjefen i Kirkeneskrinsen. Datert: 13. mai 1940.

²⁰³ *Sør-Varanger, [Sør-Varangers Historie] : [3] : Sør-Varanger under 2. Verdenskrig : Arena I Stormaktskonflikt*, [3]. s. 22-23.

nytt flyangrep, men denne gangen mot Vadsø hvor byens radiokringkaster var målet.²⁰⁴ Bygningen som radiokringkasteren hadde tilhold i ble totalskadet i angrepet, men selve radiosenderen og utstyret unngikk skade ettersom at de ansatte hadde flyttet dem til et annet lokale før angrepet kom. Dersom radiokringkasterens hovedsender i Vadsø hadde blitt slått ut, ville det ha stanset store deler av radiosendingene i Øst-Finnmark ettersom den var ansvarlig for å sende signal videre til de kortfrekvente sendermottakerne i resten av Varangerområdet.

8.4 Etterretningslekkasjer og rykter om forræderi i Kirkenes:

Øverstkommanderende i Øst-Finnmark, oberst Faye, hadde sin innkvartering i kommandantboligen i Kirkenes, men tilbrakte mye av sin tid på Turisthotellet i Kirkenes hvor store deler av staben hans hadde sin innkvartering. Fra turisthotellet holdt Faye og staben øye med meldingene som tikket inn om kamphandlingene på Narvikfronten. Det de ikke visste var at de hadde tyske sympatisører og spioner blant seg som rapporterte til den tyske spionsjefen utstasjonert i Narvik, som igjen rapporterte til sine overordnede i den tyske overkommandoen.

Viktig informasjon om de militære styrkene som hadde avtjent nøytralitetstjeneste i Øst-Finnmark siden høsten 1939 hadde kommet på avveie og havnet i hendene på den tyske etterretningen da overfallet på Norge kom den 9. april. Denne informasjonen gav tyskerne detaljert innsikt om de norske styrkene de kom til å kjempe mot under Narvikfelttoget. Under kampene i Gratangen hadde de tyske troppene fått utdelt informasjon angående Altabataljonens komposisjon og trening i sin tid i nøytralitetsvakten i Øst-Finnmark 1939-1940. I papirene som ble funnet av troppene etter at de tyske styrkene hadde blitt drevet fra område viste det seg at det tyske kompaniet som angrep Lappaugen natten 25. mai omtalte Altabataljonen som «en norske elite bataljon på 800 mann».²⁰⁵

Aage Lunde (1979) mener at visekonsul Beutel i Kirkenes som bodd på turisthotellet hadde hatt daglig omgang med Fayes stab våren 1940, var skyldig til noen etterretningslekkasjer som den tyske overkommandoen mottok fra Øst-Finnmark.²⁰⁶ Trygve Andersen (1997) peker også på visekonsulen som først ble arrestert 20. april med en radiosender og en svær antenne i

²⁰⁴Langseth, *Krigens Veger I Finnmark*. s. 82.

²⁰⁵ A. D. Dahl, *Med Alta Bataljon Mot Tyskerne* (Oslo: Aschehoug, 1946). s. 60.

²⁰⁶ Lunde mfl., *Sør-Varangers Historie*. s. 651.

treet utenfor vinduet sitt. Beutel selv påsto at den ble brukt til å høre på tysk musikk, men han brukte den faktisk til å rapportere til den tyske spionsjefen som oppholdte seg i Narvik.²⁰⁷ Ordren om Beutels arrestasjon kom sent. Av en eller annen grunn hadde ikke visekonsulen blitt ansett som en potensiell etterretningstrussel av verken Faye eller staben hans, selv om det hadde kommet inn en massiv protest fra soldatene stasjonert i Svanvik som krevde at visekonkonsulen skulle anholdes og sikres på dagen. Etter å ha blitt anholdt ble Beutel sendt ut av landet via Finland. Arrestasjonen kom altså åtte dager etter at varsel hadde blitt gitt til staben, selv om han burde vært sikret av de norske styrkene umiddelbart etter overfallet.

Noe som var kjent i sin samtid var at en rekke høyere offiserer og andre personer av interesse i Øst-Finnmark var nazivennlige, eller hadde uttrykt sympati for Nazi-Tyskland både før og under Vinterkrigen. Noen av disse personen var medlemmer av partiet Nasjonal Samling og kom til å inneha en rekke høytstående stillinger i NS og tysk tjeneste etter kapitulasjonen i juni. Mest prominent av disse personene var lederen for overvåkningstjenesten i Øst-Finnmark, Jonas Lie. I sin tid i Kirkenes hadde Lie arbeidet sammen med etterretningsoffiseren løytnant Karl A. Marthinsen, fenrik Aage H. Berg som var ansvarlig for den militære fly varslingen, og stabssjef kaptein Erling Søvik.²⁰⁸

Jonas Lie hadde fra da han kom til Kirkenes under Vinterkrigen fram til 9. april arbeidet med å forhindre spionasje og luke ut andre etterretningstrusseler i Øst-Finnmark. I en framstilling blir det hevdet at Jonas Lie rømte over grensen til Finland natten 11. april etter at Quisling hadde utnevnt han til justisminister i sin kuppetregjering.²⁰⁹ Videre at Lie flyktet fra Sør-Varanger med hjelp fra løytnant Marthinsen som smuglet han over den norsk-finske grensen som var under bevoktning av norske soldater med ordre om å forhindre Lie å flykte landet. Denne fortellingen stemmer ikke med virkeligheten.

Da Quisling gjorde statskupp 9. april og utga sin «ministerliste» over sin nye regjering skal Jonas Lie ha vært rasende etter å ha funnet at han vært utnevnt som justisminister i kuppetregjeringen. På natten samme dag gav generalmajor Fleischer beskjed til oberst Faye om å forhøre seg med Lie om utnevnelsen. Dersom det var tvil om Lies lojalitet så skulle han

²⁰⁷ Andersen og Norge Hæren Varanger, *Varanger Bataljons Historie 1898-1995*. s. 164.

²⁰⁸ Ibid. s. 176.

²⁰⁹ Sør-Varanger, [*Sør-Varangers Historie*] : [3] : *Sør-Varanger under 2. Verdenskrig* : Arena I Stormaktskonflikt, [3]. s. 22.

anholdes, hvis ikke så skulle han fortsette i sin stilling som før. I oberst Fayes nærvær benektet Lie noen som helt slags kunnskap til Quislings «ministerliste og tok avstand til kuppregjering ved å erklære sin lojalitet til kongen og statsminister Nygaardsvolds regjering.²¹⁰ Han flyktet heller ikke fra Finnmark som en forræder med hjelp fra løytnant Marthinsen. Lie meldte seg til et frivillig oppdrag for oberst Faye om å reise via Sverige til Narvik for å levere seks kasser med mitraljøre ammunisjon til major Omdals avdeling som kjempet mot tyskerne ved Ofotbanen. Lies oppdrag mislyktes da ammunisjonen ble beslaglagt i Sverige og major Omdals styrke ble nedkjempet kort tid senere. Etter dette tilbakeslaget dro Lie sørover til Østlandet via Sverige hvor han meldte seg til militærtjeneste. Der deltok han på norsk side i kampene i Gudbrandsdalen og senere ble han tatt til fange av tyskerne.

Noe som er verdt å nevne er at 6. divisjonsstaben var klar over faren som fremmede etterretningstjenester utgjorde i Øst-Finnmark. Bekymringen gjaldt først og fremst den tyske etterretningstjenesten, men det gjaldt like mye den sovjetiske, som man visste hadde jobbet med å utvide sine etterretningsnettverk i Finnmark over lengre tid. Det førte til at det ble sendt ut brev datert til den 18. mai, adressert til oberstløytnant Os fra 6. divisjonsstaben i Harstad. Innholdet i brevet påpekte nødvendigheten av at Os som forsvarssjef i Øst-Finnmark måtte utøve taushet og diskresjon i nærværet av uvedkommende sivile. Dette ble begrunnet med at det var grunn til å tro at det var individer i området som drev en systematisk innsamling av militære data.²¹¹ Ut fra dette brevet ser man at 6. divisjonsstaben ønsket at Os skulle unngå å nevne om militære anliggender utenfor arbeidsplassen ettersom at han tidligere hadde kommet med kontroversielle utspill. Fremmede etterretningstjenester kunne utvinne nyttiginformasjon fra Os dersom han forsnakket seg. I verste fall kunne det brukes som propaganda dersom ordene hans ble misbrukt ved å bevisst tas ut av kontekst fra det faktiske samtale temaet.

²¹⁰ Bernt Roughvedt, *Med Penn Og Pistol : Om Politiminister Jonas Lie* (Oslo: Cappelen Damm, 2010). s. 128-129

²¹¹ *Varanger Bataljon 1918-1940*. Boks 44: Nøytralitetstjenesten, troppers organisering 1939-40. Brev til Forsvarssjef i Øst-Finnmark. Datert: 18. mai 1940, jnr. 1240/82.

8.5 Full forvirring før kapitulasjonen:

På grunn av den katastrofale situasjonen på vestfronten med det tyske angrepet på Frankrike og Benelux-landene så besluttet den britiske overkommandoen 24. mai, at Storbritannias operasjoner i Norge skulle avsluttes.²¹² Regjeringen og de norske styrkene ble først informert om dette etter å ha gjenerobret Narvik fire dager senere. De norske styrkene hadde viljen til å fortsette kampene, men uten tilgang på forsyninger og annen utstyr så hadde de ikke nok ressurser til å holde ut i lengden. Mest kritisk var mangel på ammunisjon til rifler, mitraljøser, artilleri og luftvern.

Regjeringen sto på dette tidspunktet ovenfor et svært vanskelig valg. De kunne fortsette å kjempe videre uten støttet fra de allierte, men ettersom at de få gjenstående midler så ville det være umulig å fortsette kampen mot tyskerne i lengden. Et annet alternativ var å iverksette fredsforhandlinger i håp på en mild og gunstig fredsavtale, men så lenge regjeringen enda hadde motstandsgløden i seg det var ikke ønskelig å avslutte fred ut ifra slike premisser.²¹³ Et alternativ som ble lagt frem av Mowinckel var å forhandle frem en demarkasjonslinje. Den såkalte Mowinckel planen gikk ut på at en demarkasjonslinje skulle trekkes mellom Nord-Norge og resten av landet, hvorav regjeringen skulle beholde kontroll over Nord-Norge og det tyske okkupasjonsstyret okkupere resten av landet.²¹⁴ Dette var ingen fredsavtale ettersom at Norge og Tyskland ville på papiret fortsette å være i krig, men heller en våpenhvileavtale der det ikke skulle forekomme krigshandlinger mellom de to landene.

De alliertes tilbud om å flykte til Storbritannia da de var i ferd med å trekke seg ut av Nord-Norge, var et alternativ som ville gi kongen og regjeringen muligheten til å fortsette kampen mot den tyske krigsmaskinen fra eksil i London. Dette var noe regjeringen likte dårlig. Mowinckel-planen ble sett på som et mer ønskelig alternativ ettersom at regjeringen ønsket å fortsette motstandskampen mot fra Nord-Norge. I tillegg var det på dette tidspunktet usikkert om Storbritannia ville vinne krigen og det var dermed ønskelig å forbli i Norge dersom dette var tilfellet.²¹⁵ Dersom regjeringen forble i landet så ville det styrke myndighetenes legitimitet og samtidig være med på å svekke tyskernes forsøk på å etablere et administrasjonsstyre med

²¹² Andersen og Norge Hæren Varanger, *Varanger Bataljons Historie 1898-1995*. s. 183.

²¹³ Ole Kristian Grimnes mfl., *Overfall*, vol. bd. 1, Norge I Krig (Oslo: Aschehoug, 1984). s. 214.

²¹⁴ Ibid. s. 217.

²¹⁵ Ibid. s. 220

noen form for legitim autoritet i landet. Hvis regjeringen flyktet så fryktet man at regjeringens legitimitet sakte ville eroderer innen man kunne frigjøre landet på et senere tidspunkt.

Grunnen til at Mowinckel-planen falt bort var at regjeringen anerkjente faren av å forbli i Nord-Norge selv med en demarkasjonslinjeavtale på plass mellom dem og tyskerne. Styrkeforholdet var i altfor stor grad i tyskernes favør og kunne på hvilket som helst tidspunkt velge å kjøre Nord-Norge i senk, og ta kongen og regjeringen til fange.²¹⁶ I tillegg var tyskerne lite interessert i en slikt avtale og viste liten interesse om å ta slike forhandlinger seriøst. Regjeringens beslutningstid var i starten av juni i ferd med å renne ut og det eneste reelle alternativet de hadde var å takke ja til britenes tilbud om å flykte i eksil til Storbritannia og fortsette kampen derfra. Avgjørelsen om å dra i eksil ble fattet 6. juni og offisielt vedtatt i statsråd dagen etter. Dagen etter at regjeringen forlot Tromsø gav forsvarssjef og kommanderende general Otto Ruge ordre om at de norske styrkene skulle demobilisere i sammenheng med Norge og Tysklands våpenhvileforhandlinger.²¹⁷

Da Ruges demobiliseringsordre nådde Øst-Finnmark var Oberstløytnant Os på inspeksjonsrunde i Varangerfjorden sammen med sin stabssjef Håkon Edland. Etter å ha fått meldingen hastet Os tilbake til Kirkenes, ettersom at han igjen hadde tiltrådt stillingen som forsvarssjef for Øst-Finnmark etter at oberst Faye hadde blitt overført til Narvikfronten. På veien til Kirkenes møtte Os og Edland på avdelingsingeniør Irgens, som hadde ansvaret for utplassering av sprengstoff på veinettet Varangerbotn-Kirkenes, i Buholmen.

Oberstløytnant Os gav Irgens nå hadde ordre om å klargjøre eksplosivene på sprengningsstedene på strekningen mellom Varangerbotn og Kirkenes.²¹⁸ Deretter skulle Irgens melde seg på Nyborgmoen og avvente nye ordre. Irgens spurte Edland om den militære ordregangen for sprengningen var klargjort, noe Edland bekreftet, og dro deretter mot Neiden hvor han han meldte seg på Fossheim for kompanisjef kaptein Geir Munthe. Der meddelte han til kaptein Munthe hva slags ordre han hadde fått og satte deretter i gang med å forberede de andre sprengningsstedene utover mot Varangerbotn. Det oppsto forvirring da Irgens klokken 19:30 via ordonnans mottok ordre om å iverksette sprengning av de nærliggende

²¹⁶ Ibid. s. 223.

²¹⁷ Andersen og Norge Hæren Varanger, *Varanger Bataljons Historie 1898-1995*. s. 184.

²¹⁸ Ibid. s. 184.

bruene i området.²¹⁹ Kaptein Munthe hadde allerede dratt da meldingen kom inn og Irgens ble stående igjen med ansvaret for hva som skulle gjøres. Det ble avgjort at Irgens tropp skulle dra til Munkefjord for å sprengne broen som gikk over Munkelva.

Da Irgens meddelte via telefon til løytnant Granås om den vellykkede sprengingen og forhørte han seg om han skulle iverksette sprengning av broen over Neidenelva også. For løytnant Granås må forvirringen ha vært total ettersom han ikke kjente til noen ordre om å iverksette sprengingen av bruene. Etter å ha snakket med Granås ringte Irgens til Os og fortalte ham hva som hadde skjedd, og de øvrige sprengingene ble stoppet.²²⁰ Det som hadde skjedd hadde skjedd og nå måtte man finne ut av det hele, men i mellomtiden gav Os pålegg til Irgens om å finne alternative framkomstmidler over Neidenelva til en ny bro kunne påbegynnes.

Det hele viste seg å ha vært en misforståelse fra kaptein Munthes side. Kaptein Munthe hadde fått ordre fra Os om forsterket alarm og Irgens hadde fått beskjed om at sprengningsstedene skulle klargjøres. Det som hadde utløst misforståelsen var at kaptein Munthe hadde mottatt melding fra en av vaktpostene at en ukjent militær styrke hadde vært observert på vei innover i Munkefjorden.²²¹ Ved forsterket alarm så var det nødvendig at alle norske styrker som tok seg inn i et område skulle identifisere seg for den lokale vaktjefen som i dette tilfellet hadde vært kaptein Munthe. Ettersom kapteinen ikke hadde fått noen forvarsel om egne styrker på vei inn i sitt område antok han derfor at dette var en fiendtlig styrke på vei mot dem. Kaptein Munthes styrke hadde gått i stilling på den vestre siden av Neidenelva og klar til å åpne ild mot det han antok var en fiendtlig styrke.²²² For å unngå at Munkebruen skulle havne i fiendtlige hender gav han ordre til Irgens om å sprengne den. Den ukjente styrken viste seg å være en desorganisert militærkolonne med bil og motorisert artilleri, som kaptein Munthe hadde antatt å være en fiendtlig avdeling. Kolonnen stanset ved det motoriserte batteriet som hadde vært satt opp ved Neiden Turisthotell, men hadde de kommet noe nærmere så kunne de ha havnet under ild fra kaptein Munthes styrke.²²³

²¹⁹ Johannes B. Irgens og Vegdirektoratet Norge, *En Vegmanns Erindringer* (Oslo: Vegdirektoratet, 1983). s. 38.

²²⁰ Langseth, *Krigens Veger I Finnmark*. S. 91.

²²¹ Irgens og Norge, *En Vegmanns Erindringer*. s. 38.

²²² Langseth, *Krigens Veger I Finnmark*. s. 94-95.

²²³Irgens og Norge, *En Vegmanns Erindringer*. s. 39.

8.6 Fra krigstjeneste til grensevakt i Øst-Finnmark, juni-juli:

Den 7. juni fikk Otto Ruge ansvaret til å forhandle med tyskerne om en kapitulasjonsavtale fra forsvarsministeren, men med klare instruksjoner om hva han hadde myndighet til å forhandle om. Forhandlingsinstruksene som Ruge ble tildelt gjaldt bare for den tyske maktovertakelsen i Nord-Norge og inneholdt fem punkter.²²⁴ Det første punktet som ble lagt frem slo fast at all motstand i Nord-Norge skulle opphøre for å forhindre videre ødeleggelser. Punkt 2, at kongen, regjeringen og deler av det norske Forsvaret ville fortsette kampen i eksil. Punkt 3, at Forsvarets overkommando skulle avvikle og demobilisere de gjenværende stridsdyktige styrkene i Nord-Norge. Punkt 4, at generalmajor Fleischer ble beordret til å ta følge med kongen og regjeringen i eksil. Det femte og siste punktet, at det norske Sjøforsvaret ville bli flyttet til et nytt operasjonsområde utenfor Norge.

General Falkenhorst krevde 9. juni at den norske overkommandoen skulle sende to representanter til å forhandle med tyskerne, en til Falkenhorst i Trondheim og den andre til general Dietl i Narvik. Dagen etter ble det forhandlet frem en våpenhvile kjent under navnet Trondheimsavtalen, som i essensen var en lokal kapitulasjonsavtale som innebar et opphør av fiendtlighet mellom norske og tyske militære styrker i landet.²²⁵ Viktig å poengtere her er at det ikke var kongen og regjeringen som hadde kapitulert, men at det bare var de norske militære styrkene i landet som hadde lagt ned våpnene. Denne avtalen var en lokal kapitulasjonsavtale hvorav det enda hersket en krigstilstand mellom staten Norges legitime myndigheter i eksil og Tyskland.

Det vanskelige punktet i Trondheimavtalen gjaldt de norske avdelingene i Finnmark, ettersom at på dette tidspunktet befant det seg enda ikke tyske styrker som kunne avløse de norske avdelingene der.²²⁶ I våpenhvileavtalens paragraf 7 stod det at demobiliseringen av norske styrker gjaldt for hele landet bortsett fra Finnmark. Det måtte derfor inngås en separat tilleggsavtale dagen etter hovedforhandlingen slik at man fikk til en avtale for en fredelig tysk overtakelse av vakttjenesten i Finnmark fra de norske avdelingene. Inntil da skulle de norske

²²⁴ Tom Kristiansen, *Otto Ruge : Hærføreren* (Oslo: Aschehoug, 2019). s. 126.

²²⁵ Ole Kristian Grimnes, *Norge under Andre Verdenskrig : 1939-1945* (Oslo: Aschehoug, 2018). s. 52.

²²⁶ Kristiansen, *Otto Ruge : Hærføreren*. s. 129.

avdelingen stå under sivil administrasjon under fylkesmannen i Finnmark, Hans Gabrielsen, med betegnelse som «grensevaktpolitibataljon» og «grensevaktpolitibatteri».²²⁷

Da de to partene møttes til kapitulasjonsforhandlinger 12. juni la Otto Ruge frem to alternativer som kunne fungere som en løsning på problemet som demobiliseringen av avdelingene i Finnmark utgjorde. Det første alternativet var Narvikplanen, det innebar et fritt Finnmark stående under norsk kontroll med egne norske styrker under fylkesmannen i Finnmark. Det andre alternativet var at tyskerne okkuperte Finnmark på lik linje som resten av landet. Ruge fryktet at en tysk-sovjetisk deling av Finnmark kunne finne sted dersom tyskerne sa nei til alternativene som hadde blitt lagt frem av de norske representantene.²²⁸ Dette hadde bakgrunn i at man ønsket å unngå at forhandlingene dro ut i lengden noe som kunne føre til at Sovjetunionen blandet seg inn før forhandlingene mellom Norge og Tyskland ble fullbyrdet. Utenriksminister Koht hadde som Ruge uttrykt bekymring for at Sovjetunionen ville utnytte Norges vanskelige situasjon til å angripe landet østfra. På vei til eksil i utlandet formulerte han denne bekymringen i et av sine dagboknotater:

*«Det er det eg har vore mest redd for av alt l at russanen skulle få ein grunn til å gå med i krigen. Da blir landet vårt kløyvt. Det er dødsdommen over det sjølvstendige Noreg.»*²²⁹

Frykten for en sovjetisk innblanding ble sett på som reell fra norske side ettersom at det gikk rykter om at det forekom en sovjetisk styrkeoppsamling i Murmansk for å angripe Kirkenes i dagene før signeringen kapitulasjonsavtalen.²³⁰ Den tyske overkommandoen hadde hørt de samme ryktene som hadde blitt formidlet til dem via den finske generalstaben, men konkluderte derimot med at disse ryktene var falske og at ingenting tydet på at det var noe sannhet i dem. I tillegg ville et sovjetisk angrep på Øst-Finnmark stå i strid med den finsk-sovjetiske Moskvaavtalen etter Vinterkrigen. Likevel så hadde uvisshetene rundt en sovjetisk innblanding blitt ansett som så reel at det var med på å påvirke hvordan de norske representantene forhandlet med tyskerne.

²²⁷ Andersen og Norge Hæren Varanger, *Varanger Bataljons Historie 1898-1995*. s. 186-187.

²²⁸ Kristiansen, *Otto Ruge : Hærføreren*. s. 132-133.

²²⁹ Holtmark, Mankova, og Det Asymmetriske naboskap: Norge og, *Naboer I Frykt Og Forventning : Norge Og Russland 1917-2014*, b. 2]. s. 235.

²³⁰ Kristiansen, *Otto Ruge : Hærføreren*. s.133.

Forhandlingene endte i første omgang med at de tyske forhandlerne sa nei til et uavhengig Finnmark som omtalt i Narvikplanen, men ja til at det imidlertid kunne stå norske grensevakter i Øst-Finnmark i påvente av avløsning fra tyske tropper. De norske avdelingene ville ifølge tyskerne ble organisatorisk underlagt den tyske overkommandoen ved major Oscar Neef, men fikk beholde sin egen kommandostruktur, bemanning og utrustning. De skulle utføre sine sivile tjenesteoppgaver inntil tyske tropper avløste dem hvorav de så straks skulle avvikles.

For Ruge derimot var det uakseptabelt at norske styrker skulle bli underlagt den tyske overkommandoen ettersom at Norge og Tyskland fortsatt var i krig, til tross for kapitulasjonsavtalen. Det ble inngått et slags kompromiss ved at Ruge gav ordre den om at den nye politivaktstyrken skulle legges under dagligledelse av fylkesmannen i Finnmark og nylig utpekt leder for Nord-Norge-administrasjonen, Hans Gabrielsen. Gabrielsens medarbeidere var tidligere stabssjef i 6. divisjonen Lindback-Larsen som fungerte som hans rådgiver og oberst Faye som hadde blitt utpekt av Ruge til å kommandere avdelingene.²³¹ Dette falt inn i en juridisk gråsoner ved at grensevaktpolitiet ble underlagt den tyske overkommandoen med en sivil norsk leder som de norske offiserene var underlagt. Ruge gjorde det klart at troppene måtte på ingen måte havne i en situasjon der de kunne bli ansett å samarbeide med de tyske okkupasjonsstyrkene på noen måter. Hvis de fikk muligheten ville tyskerne gladelig bruke den norske grensevakten i sin propaganda for å kunne påpeke et samarbeid, og dermed kollaborasjon, mellom norske og tyske styrker. Det var viktig å poengtere at grensepolitivaktavdelingen bare var en midlertidig oppsetning og var ment å demobilisere så straks tyske avdelinger kunne avløse dem. De var overhodet ikke tiltenkt noen framtidig samarbeidsrolle med de tyske okkupantene og var bare der for å fylle et sikkerhetsmessig tomrom, for å sikre at den østlige grensen av fylket militært ikke lå åpent for fremmede makter.²³²

Den 15. juni mottok den tyske overkommandoen i Berlin et telegram fra general Falkenhorst. I telegrammet meddelte han at den tyske kommandoen hadde blitt meddelt av det norske forsvaret, på oppdrag av ØKN Otto Ruge, at to russiske krigsfly hadde flydd rekognosering over Vadsø. Videre, at lokal befolkningen i Finnmark var urolig på grunn av at

²³¹ Ibid. s.134-135.

²³² Grimnes mfl., *Overfall*, bd. 1. s. 242.

Moskvasenderen via radio hadde uttalt at Nord-Norge var en herreløs provins.²³³ Dette førte til at den tyske overkommandoen samme dag gav ordre til Josef Terboven som befant seg i Tromsø om å dra til Kirkenes for å inspisere grenseområdet. Da Terboven ankom Kirkenes hadde han med seg et tysk flagg i bagasjen som politimesteren i Kirkenes fikk i oppgave å heise utenfor rådhuset med hensikt å gjøre det klart for alle at Kirkenes og Øst-Finnmark var underlagt tysk kommando.²³⁴

Den 19. juni kom forhandlingspartene til enighet om at den norske grensevakt skulle avvikles i Øst-Finnmark, med en etterfølgende beskjed den 24. juni om at de norske styrkene skulle fortsette bevoktningen av området inntil videre. Fylkesmannen fikk beskjed den 25. juni at Hitler to dager tidligere hadde beordret at de norske styrkene skulle erstattes med en bataljon av Waffen-SS soldater.²³⁵ Fire dager senere ankom det en tysk stab til Kirkenes med mål om å få en i gang overdragelsen av norsk hær-materiell og ressurser til tyskerne. Det første kompaniet med tyske SS-soldater ankom Kirkenes den 4. juli og begynte utfasingen av de norske troppene, som ble konkludert 8. juli med dimittering og hjemsendingen av Varangerbataljonen s mannskap. I dagene 19.-25. juli ble garnisonskompaniet i Vadsø dimittert og alt av intendantur og materiell overlevert til tyskerne av kaptein A. Bentz og administrativ offiser løytnant C. How.

Det norske militærets kapitulasjon sommeren 1940 ble fullbyrdet den 25. juni da oberstløytnant Os under militær seremoni nedla sin stilling og overførte kommandoen, og bemanningen av forsvaret i Øst-Finnmark, til den tyske okkupasjonsmakten.²³⁶

8.7 Konklusjon:

I ettertidens klokskap og med historisk materiale som er tilgjengelig i dagens samfunn så kan vi fastslå at Sovjetunionen ikke hadde noen aktive planer om å invadere Nord-Norge under Vinterkrigen. Da krigen trakk ut i lengden med Finlands seigrlivede motstand mot den kommunistiske overmakten avtok frykten de norske myndighetenes hadde for en videre sovjetisk ekspansjon inn i Nord-Norge. Vinterkrigens avslutning førte til at myndighetene anså Øst-Finnmark igjen som et trygt område og startet dermed en demobilisering av

²³³ Os, *Målsak, Strid Og Kultur : En Biografi Om Nordfjordingen Edvard Os.* s. 264.

²³⁴ Andersen og Norge Hæren Varanger, *Varanger Bataljons Historie 1898-1995.* s. 188.

²³⁵ Munthe-Kaas, *Norges Grensevakt I Nordøst : Fra 1918 Til 1963.* s. 112.

²³⁶ Os, *Målsak, Strid Og Kultur : En Biografi Om Nordfjordingen Edvard Os.* s. 266.

nøytralitetsvaktstyrken langs grensen. Uroen for potensielle sovjetisk ambisjoner for Nord-Norge, spesielt mot Øst-Finnmark, hadde derimot vært med på å skape en dyp og varig mistanke som kom til påvirke hvordan den norske regjeringen kom til å forholde seg til Sovjetunionen ut krigsårene. Vinterkrigen var på slikt vis med på å få øynene opp for at Norge var blitt en havn i en storm som stadig nærmet seg landets grenser.

Ved krigsutbruddet ble de avdelinger i Øst-Finnmark som utførte nøytralitetsvakt, eller i ferd med å demobilisere, igjen mobilisert og utskrevet til krigstjeneste, med økt bemanning og væpnet med skarp ammunisjon. Varangerbataljonen s tid som nøytralitetsvakt var dermed over og man startet nå forberedelsene på aktiv krigstjeneste i krigstid i likhet med de andre nordnorske avdelingene. Selv om Øst-Finnmark aldri så aktiv kamphandlinger var Varangerområdet likevel preget av fiendtlige flyangrep rettet mot viktig infrastruktur i både Kirkenes og Vadsø.

Da de allierte trakk seg ut av Norge i slutten av mai og i starten av juni måtte kommanderende general Otto Ruge erkjenne det kommende nederlaget. Våpenhvileforhandlinger med Tyskland 10.juni gjaldt det norske militæret bortsett fra avdelingene i Øst-Finnmark som ble stående igjen som en sikkerhetsforanstaltning mot sovjetisk innblanding i området til tyske tropper kunne okkupere fylket. Dermed ble Varangerbataljonen, bataljon 2/IR14 og Bergbataljon nr.3 stående under fylkesmann Gabrielsen i Finnmark med betegnelsen som «grensevaktpolitibataljon» og «grensevaktpolitibatteri». Forhandlerne kom til slutt til en enighet 19. juni om en avtale om demobiliseringen av den norske grensevakten Øst-Finnmark. Likevel skulle det ta over en måned før de siste norske soldatene ble dimittert og avløst av tyske soldater.

9 Kapittel: Avslutning.

I denne masteroppgaven har jeg tatt for meg nøytralitetsvakten under Vinterkrigen med fokus på varangerområdet i Øst-Finnmark som hovedtema. Dette har inkludert de politiske hendelsene fra midten av 1930-tallet som pekte i retningen av en ny stormaktskrig. Frykten for at Norge skulle bli dratt inn i en fremtidig krig førte til at statsminister Nygaardsvolds arbeiderpartiregjering iverksatte en gjennomgang av det norske forsvarets kapasitet til å utføre nøytralitetsvakt. I dette siste kapittelet skal jeg gi en oppsummering hvor jeg redegjør for det viktigste innholdet i masteroppgaven. Deretter skal jeg avlegge en avsluttende konklusjon til

spørsmålene som utgjøre masteroppgavens problemstilling. Til sist skal jeg drøfte muligheter for videre forskning angående tema som omhandler nøytralitetsvakten under Vinterkrigen 1939-40.

9.1 Oppsummering:

Under første verdenskrig hadde nøytralitetsvakten fungert bra, men det oppstod en debatt på starten av 1930-tallet om medlemskapet i Folkeforbundet brøt med den nøytrale linjen som Norge hadde ført siden 1905. I tillegg ble det stilt spørsmål om hva slags rolle det norske forsvaret hadde i å bevare landets nøytralitet. De var deler av de norske myndighetene som på tidspunktet hadde argumentert for en egen separat forståelse av nøytraliteten som ville tillate at det norske forsvaret skulle bli erstattet med et sivilt vaktkorps. Internasjonale nøytralitetsforeskrifter og folkeretten tilsa at et nøytralt land kunne bare ivareta sin lovlige nøytralitet via et internasjonalt anerkjent militære til forsvar av landet. Dersom de internasjonaleforeskriftene ikke ble opprettholdt så åpnet det teknisk sett for at Norge kunne bli utsatt for nøytralitetskrenkelser og aggresjon av fremmede makter. For å ivareta landets nøytrale status med de plikter og rettigheter det innebar, så var det nødvendig å forholde seg til den internasjonalt anerkjente forståelsen av termen.

Det var mange faretruende hendelser som fant sted på den internasjonale arenaen på midten av 1930-tallet, som fikk stor innvirkning på statsminister Nygaardsvold og arbeiderpartiregjeringens realpolitiske beslutninger da de kom til makten i 1936. Et av disse beslutningene var å ta en gjennomgang av det norske forsvarets kapasitet til å forsvare Norges nøytralitet i en potensiell stormaktskrig i nærmeste framtid. Det innebar å utarbeide en plan som kunne sørge for at det ville oppstå en klar respons dersom at man så nødvendigheten av å mobilisere til nøytralitetsvakt for å bevokte Norges nøytralitet.

Rapporten om forsvarets kapasitet til å utføre nøytralitetsvakt i Nord-Norge var ganske nedslående da den havnet på bordet til regjeringen. Den nordligste landsdelens militære kapasitet var dårlig og manglet infrastrukturen som var nødvendig for å utføre en effektiv nøytralitetsvakt over lengre tid. Regjeringen åpnet for å gi ekstra bevilgninger til det norske forsvaret for å styrke Norges muligheter til å ivareta sin nøytralitet i en kommende krig mellom de europeiske stormaktene. Flere millioner ble øremerket til Nord-Norge i den hensikt å sørge for et bedre forsvar av den nordlige landsdelens som var strategiske viktig og kunne være av interesse for fremmede makter. Varangerfjorden i Øst-Finnmark ble sett på som av militærstrategisk interesse på grunn av sin nærhet til Sovjetunionen, men også fordi

området i en større geomilitær sammenheng kunne bli brukt av en vestlig stormakt til å blokkere sovjetisk skipsfart gjennom Nordishavet.

På høsten 1936 fikk 6. Divisjons Distriktskommando i oppgave å utvide nøytralitetsvaktens kapasitet og utføre en detaljplanlegging av den nordlige landsdelens militære kapasitet. Detaljplanleggingen av nøytralitetsvakten i Øst-Finnmark ble utført via brev korrespondanse mellom 6. divisjonsstaben i Harstad og bataljonssjef for Varangerbataljonen i Kirkenes. Planleggingen som ble utført på dette stadiet skulle være med på å sette hjørnesteinen for nøytralitetsvakten i Øst-Finnmark skulle bli satt ut i praksis vinteren 1939.

Norge var i 1939 på egen hånd som en nøytralt stat med et alliansefritt nøytralitetspolitikk. I første omgang hadde ikke Sovjetunionen blitt sett på som en trussel mot Norge, men kunne forekomme i forbindelse med å innta Narvik eller Varangerområdet for å komme andre stormakter i forkjøpet. Vinterkrigens utbrudd 30. november førte til at regjeringen gav 6. divisjonen tillatelse til å mobilisere flere avdelinger til nøytralitetsvaktjeneste for å forsvare landets nøytralitet langs den norsk-finske grensen i Sør-Varanger. Nøytralitetsverntjenesten som ble iverksatt høsten 1939 hadde i første omgang bare omfattet visse steder av landet hvor man tenkte at det var mest sannsynlig at nøytralitetskrenkelser kunne finne sted, hvorav Øst-Finnmark hadde vært en av dem. Styrker til nøytralitetsvernet hadde blitt mobilisert utover høsten 1939, men nå valgte divisjonen å mobilisere enda flere avdelinger i tilfelle Sovjetunionen valgte å marsjere inn i Norge.

Fra første stund var det brutale kamper mellom finske og sovjetiske styrker i Petsamo og finsk Lappland. Krigshandlinger førte til at store deler av den finske befolkningen ble evakuert fra sine hjemsteder, men mange valgte å flykte til Norge på grunn av den geografiske nærheten, eller ut av desperasjon. Det lokale kommunestyret i Sør-Varanger måtte i all hast ta imot og gi husly til hundrevis av flyktninger som flyktet fra krigshandlingene i Vinterkrigens første dager. Nøytralitetsvakten ble brukt til å vokte grensen for å forhindre at fremmede makter skulle kunne bruke norsk territorium i krigføringen.

Etterretningsoffiser, løytnant Karl A. Marthinsen rapporterte til forsvarssjefen i Øst-Finnmark, oberstløytnant Os, om finnenes aksjon på den andre siden av grensen.

Oberstløytnanten reagerte med å sende et telegram til 6. divisjonsstaben hvor han anbefalte å evakuere deler av Sør-Varanger kommune og deretter utføre en nedbrenning av området for å forhindre at de sovjetiske styrkene skulle fristes til å søke husly på norsk side av grensen.

Dette kostet Os hans sjefsstilling og han ble erstattet med oberst Wilhelm Faye, men fikk videre fortsette i sin stilling som bataljonssjef for Varangerbataljonen.

En annen sak i desember som fikk konsekvenser var da en norsk patrulje oppdaget at en av grensehytterne på norsk side hadde blitt tatt i bruk av finske soldater. De mistet sporet av dem ved grensen og innrapporterte hendelsen. Samme dag som dette ble rapportert mottok patruljelederen et brev hvor det stod at norske vaktmannskap skulle unngå konfrontasjon med finske soldater, legge av en grenshytte til finnenes bruk og holde tett om hendelsen. 6. divisjonsstaben fikk vite om hendelsen og gav reprimander til Varangerbataljonen om at dette brøt med norske og internasjonale nøytralitetsforeskrifter.

På nyåret 1940 var nøytralitetsvakten svært aktiv. Avløsningen av avdelingene som hadde blitt værende igjen i Øst-Finnmark over nyttåret ble gjennomført og erstattet med nye avdelinger til nøytralitetsvaktjenesten langs grensen. I tillegg ble det beordret flere nøytralitetsvaktavdelinger beordret mobilisert til Øst-Finnmark for å forsterke forsvaret der ytterligere.

Det hadde forekommet nøytralitetskrenkelser av norsk luftrom i løpet av desember måneden, men dette problemet gjorde seg virkelig gjeldende i januar og februar 1940. I løpet av de to månedene utførte sovjetiske fly nesten daglige krenkelser av norsk luftrom over Øst-Finnmark. Disse overflygningen var ikke bare rekognoseringstokter, men ble brukt til å ramme finske stillinger ved å komme flygende inn uventet fra norsk side av luftrommet.²³⁷ Dette brøt med nøytralitetsinstruksen av 1938 som tilsa hva som var tillat for hva en fremmed makt kunne foreta seg på norsk territorium, inkludert farvann og luftrom, og hva slags tjenesteplikter nøytralitetsvakten hadde ved mobilisering. Dette ble problematisert ved at regjeringen hadde innført en beskytningsforbud da andre verdenskrig startet på høsten året før. Dette forbudet tilsa at nøytralitetsvakten ikke skulle beskytte fremmede fartøy som tok seg inn på norsk territorium, dersom det ikke var tvil om at det var der for å utføre en fiendtlig handling mot Norge.

Nøytralitetsinstruksen av 1938 og beskytningsforbudet av 1939 var av motsigende karakter ettersom at nøytralitetsvaktavdelingene hadde instruks om å avvise enhver fremmed krigførendeaktør fra å kunne anvende norsk nøytralt territorium til å angripe motparten med.

²³⁷ Munthe-Kaas, *Norges Grensevakt I Nordøst : Fra 1918 Til 1963*. s. 104.

6. divisjonsstaben anerkjente problemene som oppstod ved at nøytralitetsforeskriften og beskytningsforbudet gav motstridenderegler som gjorde det vanskelig for nøytralitetsvakten å utføre plikten sin. Oberst Faye sendte anmodninger tidlige i januar til myndighetene om at Øst-Finnmark skulle bli unntatt beskytningsforbudet på grunn av at potensialet for nøytralitetskrenkelser i dette området var stort og at det var nødvendig at de norske vaktmannskapene skulle få utføre jobben det var der for å gjøre. Da det endelig ble avgjort å oppløse beskytningsforbudet i starten av mars så hadde Finland begynt å inngå våpenhvileforhandlinger med Sovjetunionen kort tid etter at vedtaket ble fattet.

Vinterkrigens avslutning kom den 13. mars da Moskvaavtalen som hadde vært undertegnet dagen før trådte i kraft. Avtalen tvang Finland til å avstå deler av sitt territorium, gi tillatelse til å opprette militærbaser i Finskebukten og avstå fra å inngå allianseavtaler rettet mot Sovjetunionen. Sovjetunionen hadde kanskje seiret, men prisen var stor ettersom at tapet av menneskeliv og militærutstyr var skyhøye, og viste hvor store mangler den Røde Arme hadde i 1940. Stalins mål om å sikre Leningrad og Sovjetunionens nordvestre flanke mot framtidige angrep via Finland i en framtidig kom til slå fullstendig tilbake under Operasjon Barbarossa ett år senere. Vinterkrigen og de harde kravene diktert av Moskvaavtalen hadde nærmest garanterte at Finland ville gå inn på tysk side i en revansjekrig i håp om å ta tilbake tapt territorium.

Vinterkrigens avslutning kom som en lettelse for de norske myndighetene. Slutten på krigen i øst mente at det politiske presset fra de politiske trykket mot Norge fra vestmaktene ikke lenger var rettferdiggjort uten behørig grunn til intervensjon på Finlands side mot Sovjetunionen. Den planlagte mobiliseringen av flere avdelinger til Øst-Finnmark som en del av nøytralitetsvaktens styrkeoppbygning opphørte nesten øyeblikkelig. Med Vinterkrigen over så ble det ikke lenger sett på som nødvendig å ha så mange avdelinger til å bevokte et område som ikke lenger ble ansett som et risiko område for nøytralitetskrenkelser.

Demobiliseringen av nøytralitetsvakten fortsatte frem til april helt opp til dagen før overfallet 9. april da general Fleischer fikk rapporter om at britene hadde minert farvannet utenfor Ofoten i Nordland. Dette ble etterfulgt av fare truende meldinger om en tysk marinestyrke på vei nordover med Narvik som potensielt mål, som retaliasjon mot britenes handling. Demobiliseringen ble avlyst og 6. Divisjons Distriktskommando ble lagt under høyere beredskap, i tillegg til at aktive avdelinger ble forflyttet til strategiske områder.

Ved det tyske angrepet ble nøytralitetsvakten avvirket og erstattet med generell mobilisering av alle nøytralitetsavdelinger og inaktive feltavdelinger. I Øst-Finnmark var det bare tre bataljoner stående igjen etter demobiliseringen og det var planlagt å overføre flere av disse bataljonene for å ta del på Narvikfronten. Altabataljonen og mindre detasjementer av andre avdelinger var de første til å bli overført, men planer om å overføre Varangerbataljonen til den nye krigsfronten kort tid etter.

Bortsett fra noen få spredte flyangrep så oppstod det ingen kamphandlinger mellom norske og tyske styrker i Øst-Finnmark våren 1940. I påvente av et kommende angrep så ble Varangerområde satt i økt beredskap hvorav Vadsø, Vardø og Kirkenes ble forsterket og befestet mot landgang fra sjøsiden, og mot fallskjermjegere fra luften. Frykten for at Sovjetunionen skulle ta initiativ til å okkupere Øst-Finnmark i samsvar med det tyske angrepet på Norge, så ble det vedtatt at Varangerbataljonen, IR.14 Sør-Hålogaland og Bergbataljon nr.3 skulle bli værende igjen til å bevokte område. I tillegg ble oberstløytnant Os gjeninnsatt til sin gamle stilling som lokal forsvarssjef i Øst-Finnmark da oberst Faye ble satt til å lede Feltbataljon 7. på Narvikfronten.

Ved kapitulasjonen i juni 1940 måtte det utformes en egen avtaleordning for avdelingene i Finnmark. Et av problemene som Ruge stod ovenfor, som i tillegg hadde blitt erkjent av utenriksminister Koht, var at dersom det tok for lang tid å få til en avtale med tyskerne så var det sjanser for at Sovjetunionen ville prøve å innta Øst-Finnmark på lik linje med den tysk-sovjetiske delingen av Polen året før. Et av Ruges mål under forhandlingene var å sikre Norges territoriale integritet. I påvente av tyske okkupasjones tropper, skulle de norske avdelingen underlegges fylkesmann Gabrielsens sivile administrasjon som selv var underlagt den tyske okkupasjonsmakten. Det tok en måned før de første tyske avdelingene kom til Øst-Finnmark og de norske avdelingene ble oppløst.

9.2 Avsluttende konklusjon.

I denne konklusjonen skal jeg gå gjennom de tre spørsmålene som omfatter problemstillingen og sette dem i perspektiv med det som jeg har skrevet i masteroppgaven. Denne konklusjonen vil være tredelt og besvare spørsmålene separat fra hverandre.

9.2.1 Hvorfor begynte de norske myndighetene å utbygge nøytralitetsvakten i Nord-Norge i perioden 1936-40?

Sett i perspektiv så valgte myndighetene å utbygge nøytralitetsvakten på grunn av flere sammenhengende faktorer var med på å få i gang nye utredninger som skulle lede til gjenoppbyggingen av forsvaret i Nord-Norge. Av de ytre faktorene har vi den ustabile situasjonen i Europa som var i ferd med å utvikle seg til en ny storkrig på slutten av 1930-tallet, hvorav man regnet med at Norge ville havne i stormaktenes kryssild. Utredningene som ble gjort i 1936 påpekte var ikke lenger ansett som mulig å utføre en nøytralitetsvakt som hadde under første verdenskrig ettersom at forsvaret hadde forsømt både hæren og marinen i mellomkrigstiden. Norges militærstrategiske situasjonen hadde i tillegg endret seg med ny luft- og radarteologi, og for mange hadde gått opp for seg at nordområdenes hav- og kyststrekninger ville få større betydning i en framtidig storkrig.

Nord-Norge var spesielt utsatt i forsvarsledelsens utredninger og manglet så å si alt som skulle være nødvendig å utføre nøytralitetsvakt på tidspunktet. Ekstrabevilgninger til gjenoppbyggingen av forsvaret ble øremerket til Nord-Norge for å bygge opp den nødvendig infrastruktur og forsvarsverk, og til organiseringen av en ny nøytralitetsvernordning over de neste årene. Øst-Finnmark var et av to område under gjenoppbyggingen av forsvaret i Nord-Norge som det i hovedsak ble satset på, hvorav det andre var Ofoten i Nordland.

9.2.2 Hvorfor var det nødvendig å ha et nøytralitetsvern i Øst-Finnmark?

Øst-Finnmark utgjorde en viktig strategisk posisjon på Nordkalotten ettersom at Varangerfjorden ville være et ypperlig sted å opprette luft- og marinebaser. Områdets nærhet til Kolahalvøya gjorde det i tillegg til et potensielt mål for det landet som eventuelt havnet i krig med Sovjetunionen for å sperre av sovjetisk transport av forsyninger og råvarer via nordishavet. For Norge var det nødvendig å ha et militært tilstedevære for å heve sin suverenitet langs landets nordlige kyststripe fra Ofoten til Varanger, slik at ingen fremmedmakt skulle kunne innta område ved å hevde at det var militærtubestridt. Dette gjorde seg svært gjeldende under vinterkrigen da man ble nødt til å forsterke nøytralitetsvakten for at det ikke skulle forekomme nøytralitet- og grensekrenkelser langs den norsk-finske grensen i Sør-Varanger.

Myndighetene ønsket å forhindre at grenselandet skulle bli brukt av det to krigførendepartene, men en av grunnene til at så mange avdelinger ble mobilisert til nøytralitetsvaktjeneste var på grunn av at det var usikkerhet om Sovjetunionen hadde ambisjoner om å angripe Norge for å

tilegne seg Øst-Finnmark. I ettertidens klokskap kan man påpeke at dette ikke var tilfelle, men frykten for en sovjetisk aksjon mot området vedvarte ut vinterkrigen og fikk et øyeblikks hvile mellom vinterkrigens avslutning 13. mars og det tyske overfallet på Norge 9. april, før frykten gjentok seg. Dette var grunnen til at til tross for at store deler av landet var blitt okkupert så valgte man å tilbakeholde avdelinger som var sårt tiltrengte forsterkning på Narvikfronten, for å forhindre at Øst-Finnmark skulle falle i sovjetiske hender.

9.2.3 Hvordan fungerte nøytralitetsvakten under Vinterkrigen?

Gjenoppbyggingen av forsvaret og implementeringen av en ny nøytralitetsvaktordning i Nord-Norge gjorde at nøytralitetsvernet i Øst-Finnmark var bedre rustet til å utføre nøytralitetsvakt da mobiliserings orden kom i slutten av 1939. Nøytralitetsvaktens operasjonsnivå var i denne fasen bare ment til å utføre en defensiv vakttjeneste som skulle forhindre nøytralitetskrenkelser det norsk-finske grenseområdet. Dette gjaldt i første omgang å ta imot finske flyktninger som flyktet fra krigshandlingene i Petsamo og sørge for at ingen finske eller sovjetiske soldater krysset grensen inn i Øst-Finnmark. Forsvarsledelsen tok hensyn til å ha et kompetent lederskap ved at opptreningen av nye offiserer ble prioritert, i tillegg til at man fjernet eller forflyttet de man mente var uskikket til stillingen sin.

Det oppsto ingen kamphandlinger eller grensekrenkelser av grov karakter på norsk landjord under vinterkrigen, men i perioden januar-mars 1940 skjedde det flere grove krenkelser av det norske luftrommet. Det norske luftrommet hadde i nøytralitetsinstruksen av 1938 blitt avklart til å være en del av norsk territorium, men på grunn av myndighetene ikke ønsket å påføre seg selv, eller andre nasjonaliteter, unødvendig tap. Nøytralitetsvaktmannskapet ble forbydd å bruke skarp ammunisjon mot fremmede fly med mindre de var fullstendig sikre på at de ville føre angrep mot norske mål. Overgangen fra å utføre en passiv nøytralitetsvakt til å gi inn i full krigstjeneste etter 9. april endret hvordan soldatene skulle oppføre seg i møte med fremmede soldater bevæpnet med skarpe skudd og en antakelse av fiendtlighet. Fra dette tidspunktet fram til kapitulasjonen i juni var tjenesteområdet til soldatene på lik linje med dem som gjaldt i alminnelig krigstid.

9.3 Nøytralitetsvakt på grensen i Øst-Finnmark: Et tema for videre forskning?

I denne oppgaven har jeg gitt et overordnet blick på den norske nøytralitetsvakten, men et blick som mener jeg er et viktig bidrag, til å gi et nytt perspektiv i historieforskningen om Nord-Norge under andre verdenskrig. Jeg håper at gjennom denne oppgaven har klart å få

frem viktigheten av nøytralitetsvakten i Øst-Finnmark under Vinterkrigen. Det har vært mye skrevet om denne Vinterkrigen fra finsk side og i internasjonalt perspektiv har denne krigen blitt fremstilt som et lite lands heroiske kamp mot en tilsynelatende overveldende overmakt. Historien om hva nøytralitetsvakten foretok seg i Øst-Finnmark i denne periodene har vært lite omtalt i historieskrivingen om andre verdenskrig. Det finnes mye historisk materiale som ble nedskrevet og dokumentert i sin samtid, men som senere ble arkivert og ikke formidlet til ettertiden. Her ligger et betydelig potensiale for videre forskning.

Forskningsfeltet peker også på hvorfor det er viktig at Norge har et velfungerende forsvar med klare regler og prinsipper som står klart til å forsvare landet dersom det skulle oppstå ny krig og konflikt i framtiden. Slikt kan man trekke komparative linjer mellom den alliansefrie politikken som Norge praktiserte under Vinterkrigen, og dagens Norge som har tilgang til kollektiv sikkerhet gjennom NATO-medlemskap.

Lokalhistorien i Øst-Finnmark har mange skildringer og historier som omhandler andre verdenskrig, men ofte omhandler disse historiene den tyske okkupasjonen og frigjøringen av Finnmark. Min oppgave kan forhåpentligvis inspirere andre historikere til å ta et nytt blikk på Øst-Finnmarks historie før overfallet 9. april og på denne måten være med på å skape ny forståelse om mange av de dramatiske hendelsene som utspilte seg i sine lokalområder i en lite kjent periode av andre verdenskrig.

Referanseliste:

Litteratur:

- Andersen, Trygve, og bataljon Norge Hæren Varanger. *Varanger Bataljons Historie 1898-1995*. Porsangmoen: Finnmark regiment, 1997.
- Clements, Jonathan. *Mannerheim : President, Soldier, Spy*. London, England: Haus Publishing, 2012.
- Dahl, A. D. *Med Alta Bataljon Mot Tyskerne*. Oslo: Aschehoug, 1946.
- Danielsen, Egil. *Norge - Sovjetunionen : Norges Utenrikspolitikk Overfor Sovjetunionen 1917-1940*. Oslo: Universitetsforlaget, 1964.
- Džakson, T. N., Jens Petter Nielsen, historie Universitetet i Tromsø Institutt for, Russia, Physical Norway, og borders symbolic. *Russia - Norway : Physical and Symbolic Borders*. Moscow: Languages of Slavonic Culture, 2005.
- Grimnes, Ole Kristian. *Norge under Andre Verdenskrig : 1939-1945*. Oslo: Aschehoug, 2018.
- Grimnes, Ole Kristian, Magne Skodvin, Bjarne Gran, Eirik Myhr, og Else Wiker Gullvåg. *Overfall*. Norge I Krig. Vol. bd. 1, Oslo: Aschehoug, 1984.
- Hambro, Johan. *C.J. Hambro : Liv Og Drøm*. Oslo: Aschehoug, 1984.
- Hobson, Rolf, og forsvarsstudier Institutt for. *Total Krig, Nøytralitet Og Politisk Splittelse 1905-1940*. Vol. B. 3, Bergen: Eide, 2001.
- Holtmark, Sven G. "Between "Russophobia" and "Bridge-Building": The Norwegian Government and the Soviet Union 1940-1945." Institutt for forsvarsstudier, 1988.
- . "Fra Periferi Til Krigsteater: Nordområdene I Sovjetisk Militær Tenking I Mellomkrigstiden." 2003.
- Holtmark, Sven G., Petia Mankova, og Russland Det Asymmetriske naboskap: Norge og. *Naboer I Frykt Og Forventning : Norge Og Russland 1917-2014*. Naboer I Frykt Og Forventning. Vol. b. 2], Oslo: Pax, 2015.
- Haarr, Geirr H. *Nøytralitetens Pris : Altmark-Saken I Februar 1940 Og Dens Betydning for Norges Nøytralitet*. Sandnes: Commentum, 2018.
- Immonen, Ingrid B. *De Glemte Flyktningene*. Årbokkomitéen i samarbeid med Hammerfest historielag, 2017.
- Irgens, Johannes B., og Vegdirektoratet Norge. *En Vegmanns Erindringer*. Oslo: Vegdirektoratet, 1983.
- Kristiansen, Tom. *De Europeiske Småstatene På Vei Mot Storkrigen, 1938-40*. Oslo: Institutt for forsvarsstudier, 2003.
- . *Forsvarsdepartementets Historie : 1814-2014 : B. 1 : Fra Enevelde Til Folkestyre 1814-1940*. Vol. B. 1, Bergen: Fagbokforl., 2014.
- . *Otto Ruge : Hærføreren*. Oslo: Aschehoug, 2019.
- . "Tysk Trussel Mot Norge? : Forsvarsledelse, Trusselvurderinger Og Militære Tiltak Før 1940." Bergen: Fagbokforl., 2008.
- Langseth, Bjarne. *Krigens Veger I Finnmark*. Stamsund: Orkana, 2020.
- Lunde, Aage, Povl Simonsen, Ørnulv Vorren, og Varanger Sør. *Sør-Varangers Historie*. Kirkenes: Sør-Varanger kommune, 1979.
- Mawdsley, Evan. *The Stalin Years : The Soviet Union 1929-1953*. New Frontiers in History. 2nd ed. utg. Manchester: Manchester University Press, 2003.
- Munthe-Kaas, O. *Norges Grensevakt I Nordøst : Fra 1918 Til 1963*. Oslo: Gyldendal, 1964.

- Nielsen, Jens Petter, Petia Mankova, og Russland Det Asymmetriske naboskap: Norge og. *Russland Kommer Nærmere : Norge Og Russland 1814-1917*. Norge Og Russland 1814-2014. Vol. b. 1], Oslo: Pax, 2014.
- Os, Bendik. *Målsak, Strid Og Kultur : En Biografi Om Nordfjordingen Edvard Os*. Oslo: Kolofon, 2016.
- Roughvedt, Bernt. *Med Penn Og Pistol : Om Politiminister Jonas Lie*. Oslo: Cappelen Damm, 2010.
- Svendsen, Åsmund. *Halvdan Koht : Veien Mot Framtiden : En Biografi*. Oslo: Cappelen Damm, 2013.
- Sør-Varanger, historielag. *[Sør-Varangers Historie] : [3] : Sør-Varanger under 2. Verdenskrig : Arena I Stormaktskonflikt*. Vol. [3], Kirkenes: Historielaget, 1997.
- Theien, Iselin. *Fra Krig Til Krig : En Biografi Om C.J. Hambro*. Oslo: Spartacus, 2015.
- Ørvik, Nils. *Norge I Brennpunktet : Fra Forhistorien Til 9. April 1940 : Bind 1 : Handelskrigen 1939-40*. Vol. Bind 1, Oslo: Grundt Tanum, 1953.
- . *Norsk Sikkerhetspolitikk 1920-1939*. Oslo: Universitetsforlaget, 1962.
- Ørvik, Nils, og avdeling Forsvarets krigshistoriske. *Sikkerhetspolitikken 1920-1939 : Fra Forhistorien Til 9. April 1940 : 1 : Solidaritet Eller Nøytralitet*. Vol. 1, Oslo: Tanum, 1960.
- Åsvang, Arnt O. *Det Lange Felttoget : Med Ir 14 : 9. April-10. Juni 1940*. Forvik: Åsvangs småbokforlag, 1990.

Arkiv:

Statsarkivet i Tromsø: *6. divisjon/distriktskommando Nord-Norge, staben*.

Statsarkivet i Tromsø: *Varanger Bataljon 1918-1940*.

